

Tweede corona rapport Leidse Regio

15 juni 2020

*Aart van Bochove en Rob Manders
Blaauwberg*

In opdracht van Economie071

Voorwoord

Voor u ligt de tweede coronarapportage uitgebracht door Economie071. Het is een vervolgstudie op het begin april gepubliceerde overzicht naar de impact van de coronacrisis op de regionale economie. Als annex bij deze rapportage is tevens een discussienotitie opgeleverd ten behoeve van het gesprek over de regionale agenda.

Economie071 is het ‘triple helix netwerk’ van de Leidse Agglomeratie en Katwijk. We gaan zien dat dit gebied door de eigen sectorstructuur van met name de stad Leiden een sterk regio specifiek verhaal heeft. Maar daarnaast is het gebied natuurlijk ook gewoon een regio in Nederland.

Op het moment van schrijven – medio juni 2020 – sluit bijna heel Europa de ‘hamerfase’ af. Europa is tot nader orde niet meer het epicentrum van de pandemie. Economie en samenleving maken zich nu op voor de veel langere ‘dansfase’: doorgaan met leven en werken terwijl het virus er nog is en met instandhouding van een infrastructuur om voorbereid te zijn op een nieuwe uitbraak. Om redenen later in dit rapport te noemen, hanteren we voor deze ‘dansfase’ een horizon van twee jaar. Handen schudden en fysieke contacten buiten de directe familiekring blijven taboe, evenals grootschalige evenementen en intercontinentaal vliegverkeer voor personen. Tegelijkertijd kan er heel veel wel. We bevinden ons nu in de fase van ‘weer proberen’.

Deze overgang roept veel vragen op. We zijn als onderzoekers sinds begin april van alle kanten aangespoord om met meer informatie te komen. Wat mogen we de komende periode verwachten? Is er sprake van economisch herstel en hoe gaat zich dat ontwikkelen? Welke rol gaat de overheid nemen? Wat gaat er gebeuren als de steunmaatregelen langzaam worden teruggeschroefd? Hoe gaan we om met beperkingen in afstand en mobiliteit? Welke economische trends worden door de crisis aangejaagd of versneld? Wat zijn de verwachtingen per sector voor de komende tijd?

Deze en andere vragen bepalen de inhoud van de voorliggende studie. Net als in de eerdere studie gebruiken we een serie bronnen om tot betrouwbare inzichten te komen. Het gaat om nationale dagbladen (Volkskrant, NRC Handelsblad, Trouw, Leidsch Dagblad, Het Parool, Financieel dagblad), internationale gedrukte media (The Guardian, The Economist, Der Spiegel), binnenlandse sites als arbeidsmarktinzicht.nl, buitenlandse sites als de Brookings Institution, regionale factsheets, sectorrapporten van de Rabobank en rapporten van CPB, CBS en UWV.

We hebben dit document in conceptversie aangeboden aan een geselecteerd gezelschap van respondenten. De rapporten blijken tegemoet te komen aan een grote nieuwshonger. Na bespreking in de coördinatiegroep van Economie071 heeft dat geresulteerd in een afzonderlijke discussienotitie. Deze notitie heeft meer een opiniërende status en bereikt u daarom als afzonderlijk document. Onvermijdelijk zijn nog vragen blijven liggen. Die zullen ongetwijfeld een plek krijgen in het vervolg, nu overall aan en herstelagenda gewerkt wordt.

Wij danken – wederom - het bureau Onderzoek en Statistiek van de Gemeente Leiden voor het beschikbaar stellen van het SBI-bestand voor de streek (de Standaard Bedrijven Indeling, het arbeidsplaatsenregister), de grondslag voor het tweede hoofdstuk van dit rapport. Wij danken ook enkele met Economie071 verbonden personen voor hun respons op zowel de eerste studie als een vroege versie van dit verhaal: Rogier Gardien (Rabobank), Thijs de Kleer (BioPartner), Lucien Geelhoed (Leiden Marketing), Joke Versteeg (Expatriate Centre Leiden), Gijs Holla (Centrummanagement Leiden), Frank Verduyn (UWV), Erwin Roodhart (Ondernemend Leiden), Bas Reichert (OV Bio Science Park), Jolanda Riel (Universiteit Leiden), Piet-Hein van der Ploeg (Hogeschool Leiden), Martijn van

Pelt (VNO-NCW), Frans van Nieuwpoort (LUMC), Arnoud van Nierop (Gemeente Leiden), Arjan Boersma (Gemeente Leiderdorp) en alle leden van de coördinatiegroep van Economie071.

De werkzaamheden zijn begeleid door Jasmijn Bongers en Joke Busschots, de staf van Economie071.

Leiden, 15 juni 2020

Inhoud

1. De coronacrisis: waar staan we, wat komt eraan?
 - 1.1 Dynamiek van de pandemie
 - 1.2 Pandemie en maatschappelijke dynamiek
 - 1.3 Crisisdynamiek in het midden- en kleinbedrijf
 - 1.4 Generatiewisseling en bedrijvendemografie
 - 1.5 Ruimtelijk effect van de coronacrisis: verarming voor de suburbs
 - 1.6 De politieke agenda en de coronacrisis: 'oude' onderwerpen
 - 1.7 De politieke agenda en de coronacrisis: 'nieuwe' onderwerpen
 - 1.8 De rol van onderwijs en opleiding
 - 1.9 Status van dit rapport en de rol van informatievoorziening

2. Actuele sectoranalyse
 - 2.1 Sectoren geraakt in de hamerfase
 - 2.2 Sectoren kwetsbaar in de dansfase
 - 2.3 Robuuste sectoren

3. Effecten op de arbeidsmarkt
 - 3.1 NOW: het landelijke beeld
 - 3.2 NOW: het regionale beeld
 - 3.3 WW-uitkeringen

4. Lange termijn trends: wat blijft na corona?

1 De coronacrisis: waar staan we, wat komt er aan?

In dit begin-hoofdstuk proberen we houvast en overzicht te verschaffen aan lezers en gebruikers van dit rapport. We doen dat op basis van een veelheid van vragen die ons zijn voorgelegd. Dit hoofdstuk is geschreven vanuit de regionale context van het 071-gebied. Maar het is grotendeels een landelijk leesbaar verhaal. Dat is logisch: slechts een deel van de vragen waar beleidsmakers en ondernemers mee worstelen is regionaal of lokaal van aard. Echt lokaal is bijvoorbeeld de inrichting van de anderhalve meter samenleving. Daar is de verantwoordelijkheid van de individuele ondernemer en van de individuele gebruiker van de openbare ruimte aan de orde. Maar de behoefte aan context, duiding en overzicht leeft overal. Daarom dit brede overzicht. We komen daar in de slotparagraaf van dit hoofdstuk op terug.

Nog drie opmerkingen vooraf.

Ten eerste: de themakeuze voor dit openingshoofdstuk is wat arbitrair. De thema's zijn het resultaat van de vragen die in het voorjaar van 2020 aan de onderzoekers zijn voorgelegd. We geven antwoord op die vragen, voor een deel analytisch, voor een deel beschouwend.

Ten tweede: een van de meest gestelde vragen is hoelang de coronacrisis gaat duren. Zonder enige pretentie van zekerheid, nemen we in deze rapportage een horizon van twee jaar in acht. We hebben daar twee argumenten voor:

1. Er zijn in de geschiedenis twee soorten epidemieën: bacteriologische en virologische. Het onderscheid is nog niet zolang bekend. De voorlaatste pandemie van de moderne tijd – de Russische Griep (1889-1890) werd – ten onrechte – nog begrepen als een bacteriologische epidemie. Tijdens de laatste pandemie – de Spaanse Griep – was er al een stevig vermoeden van het bestaan van een virale herkomst, maar met de technologie van toen was het virus niet zichtbaar te maken, laat staan te analyseren. Van veel pandemieën is niet met zekerheid te zeggen wat hun herkomst was. Maar er zijn aanwijzingen dat virale epidemieën vrij nauwkeurig in de tijd te begrenzen zijn. Zoals de Spaanse Griep: maart 1918 tot maart 1920. Die virussen verloren hun agressiviteit of losten op in de cocktail van virussen waartegen mensen langzaam weerstand opbouwden.
2. Er wordt over de hele wereld gediscussieerd tussen virologen, economen en beleidsmakers. Er is een zekere convergentie zichtbaar. De aanname dat het virus aan het einde van de zomer van 2020 verdwenen is, is hoogst uitzonderlijk. De aanname dat het virus nog in 2025 de wereld teistert, is dat ook.

We moeten het ermee doen. Natuurlijk blijft het varen in de mist, maar een afstand in de tijd nemen van twee jaar is in dit licht een provisorisch baken.

Ten derde: ook een veel gestelde vraag is hoe snel het herstel zal gaan na afloop van de crisis. Die vraag wordt vaak aan de orde gesteld in de vorm van een letter. Een V staat voor een diepe val, gevolgd door een spectaculair herstel. Een U staat voor een diepe val, gevolgd door een langere stagnatie, gevolgd door een spectaculair herstel. Een W is een golfbeweging van ups en downs. Een L staat voor een diepe val, gevolgd door een zeer lange stagnatie.

Alweer: de auteurs van deze rapportage kunnen geen zekerheid neerleggen in deze discussie. Maar wel de observatie dat Nederland veel kapitaal in huis heeft dat niet vatbaar is voor de coronacrisis: de hoogst opgeleide beroepsbevolking in de geschiedenis en ook al het hoogste aantal mensen dat als ondernemer z'n brood verdient. De infrastructuur ligt klaar om een goede doorstart te maken.

1.1 Dynamiek van de pandemie

We schreven het vorige rapport over de economische effecten van de coronacrisis ongeveer twee weken na het begin van de lockdown op 12 maart 2020. Om greep te krijgen op de situatie hebben we toen gebruik gemaakt van de metafoor van de hamer en de dans, afkomstig van de Amerikaans-Franse analist Tomas Pueyo. In de ‘hamerfase’ moet het rondrazend virus tot staan gebracht worden. Dat vergt een harde klap, een lockdown. Die hamerslag is er in extremen, van de zeer rigide lockdown in Zuid-Afrika (strafbaarstelling van onnodig verblijf buiten en een alcoholverbod) tot de libertijnse variant in Zweden met veel appel op eigen verantwoordelijkheid. De verschillen in aanpak brengen verschillen tot uiting in nationale cultuur en omstandigheden, maar ze zijn op de keper beschouwd vrij gering. Vraag over twintig jaar aan willekeurig welke wereldbewoner naar de lockdown, en de verschillen in de antwoorden zullen maar beperkt zijn. Dat geldt ook voor het antwoord op de vraag naar de economische effecten: dat is overal even heftig.

Na drie of vier maanden is het virus tot staan gebracht. Maar het is er nog wel. In de ‘dansfase’ moeten nieuw brandhaarden bestreden worden, niet met een vernietigende hamerslag, maar met subtiel weerwerk: menselijk verkeer mondjesmaat loslaten en met observeren, testen en contactonderzoek nieuwe brandhaarden indammen; wanneer dat goed gaat, weer verdere openingen; wanneer het mis gaat, weer meer beperkingen opleggen.

In het vorige rapport gingen we uit van een dansfase van twee jaar. We noemden twee jaar vanwege de ontwikkeltijd van een vaccin, vanwege de horizon die de eerstgetroffen landen in Oost-Azië zich stelden en vanwege de historische analogie met eerdere pandemieën. Daaronder met name de Spaanse Griep van 1918-1920. We zijn nu drie maanden verder: de overgang van de hamerfase naar de dansfase. Een aantal veronderstellingen is inmiddels min of meer gemeengoed geworden:

- De coronacrisis is geen kwestie van maanden, maar van jaren. De gemakkelijke en snelle verspreiding naar alle continenten en de onbekende en onvoorspelbare gedragingen van het virus hebben de horizon van twee jaar bevestigd. Zelfs wanneer een land of regio besmettingsvrij is, is dit virus in staat om met een enkele drager weer een brandhaard te stichten. Dat is de reden waarom – bijvoorbeeld – Nieuw-Zeeland praktisch virusvrij is, maar zichzelf in quarantaine houdt als het gaat om internationaal verkeer. Zoals het virus zich nu laat gelden, geldt voor de hele wereld een ‘samen uit samen thuis’.
- Er zijn meer epidemieën geweest, maar het voorlaatste virus met het verspreidingsvermogen van corona, was de Spaanse Griep. De Spaanse Griep ontstak in maart 1918 in een relatief milde variant en kwam in de herfst van 1918 terug met een tweede uitbraak, in een veel agressievere variant. De vergelijking met de Spaanse Griep heeft de alertheid voor een tweede corona-uitbraak in de herfst van 2020 zeer gevorderd.
- Dat betekent twee dingen: ten eerste behoedzaamheid in de dansfase tot in de herfst van 2020. Het virus – hoewel beheersbaar – waart de hele zomer rond. Wanneer het in een gemuteerde vorm terugkeert in de herfst, moet de dansfase snel worden bijgebogen naar een nieuwe lockdown. Ten tweede gaan de voorbereidingen op een tweede uitbraak door: aanleggen van voorraden van medische hulpmiddelen, scholing van personeel, ontwikkeling van scenario’s.

Het wachten is ofwel op een vaccin, ofwel op het uitdoven van het virus. Dat laatste gebeurde in de zomer van 1920 ook met het virus van de Spaanse Griep. Voorlopig is dat een schrale troost: er komt een keer een eind aan.

1.2 Pandemie en maatschappelijke dynamiek

Tot het einde van de pandemie zijn er twee 'no go' woorden: massaliteit en mobiliteit.

Het gaat nu over samenscholingen – binnen en buiten – van 30 mensen, straks 100, nog later nog meer, voorlopig op anderhalve meter, afhankelijk van het beheersbaar blijven van het aantal besmettingen. In coronavrije gebieden zoals het noorden van het land zou er een grondslag zijn om sneller grotere samenscholingen toe te staan. Landen die straks coronavrij zijn - meestal eilanden (Nieuw-Zeeland, IJsland, Taiwan) kunnen in beginsel weer massaliteit toelaten, zo lang zeker is dat er niemand bij is die korter dan drie weken geleden op het eiland is aangekomen. In continentale landen bestaat die zekerheid niet. Daarom kan Noord-Nederland niet of nauwelijks voordeel halen uit de omstandigheid dat het goeddeels virusvrij is. Grote massaliteit is riskant, zolang het virus er nog is.

Mobiliteit is lastig omdat het van een lokale brandhaard een nieuwe uitbraak kan maken. Ook intensieve mobiliteit is riskant zolang het virus er nog is.

Het meest riskant is de combinatie van massaliteit en mobiliteit: evenementen waar veel mensen op af komen die zich over grotere afstanden verplaatsen. Daarmee komt direct een zeer droeve les in beeld: de 3 oktober viering in Leiden, alle zomerfestivals en internationaal voetbal met publiek zullen we niet meer zien tot dat de planeet coronavrij is. Dat geldt ook voor de top van de internationale evenementenkalender: de Olympische Spelen. Het is een zeer droeve les: het betekent dat festivalorganisatoren het beste hun bedrijven in de mottenballen kunnen leggen. Uitgaande van de toenemende plausibiliteit van een pandemische periode van twee jaar, kan op z'n vroegst pas in 2022 aan festivals gedacht worden. En ook voor de internationale topsport is het uitzicht droefstemmend. Er zijn geen realistische ijkpunten meer of stippen op de horizon. Moet de Olympische beweging nog naar uitgestelde Spelen in gemankeerde omstandigheden willen streven? Heeft het zin om nog enige verwachting te koesteren voor 2021? Of is het veel reëler om te kijken wat je in dat lange intermezzo gaat doen: hoe houdt je trainingen in stand? Hoe zorg je voor de brede basis, de aanwas van jeugdigen? Hoe zorg je dat de sport levend blijft zonder de grote evenementen?

Een goed voorbeeld van leiderschap in deze sombere omstandigheden is de organisatie van het Wereld Muziek Concours in Kerkrade. Dit vierjaarlijks festival was weer voorzien voor 2021. Maar de organisatie heeft kort na het begin van de lockdown – toen er nog geen breed gedeeld beeld was van de meerjarigheid van deze crisis – al besloten tot uitstel naar 2022. De aanneming was dat de deelnemende orkesten in 2021 in de overlevingsstand zouden verkeren en tijd nodig hebben om weer te oefenen, financieel te herstellen en even op adem te komen. Dat was een vroegtijdige verliesneming en een dienstbaar maken van het evenement aan de muziek. Met recht een vorm van leiderschap.

De somberheid geldt niet voor alle evenementen. Het bloemencorso in de Bollenstreek en het zesweekse Keukenhofseizoen kunnen in 2021 bij de tweejaarshorizon niet op oude voet doorgaan, maar ze kunnen wel degelijk scenario's maken voor anderhalve meter. Dat geldt ook voor congressen, reguliere vergaderingen, culturele evenementen en kleinere sportwedstrijden. Het wordt inderdaad een 'dans': organisatoren die een kleiner publiek faciliteren en een bijpassende kostenstructuur uitdenken, het publiek dat zich houdt aan de bemeeten ruimte.

In beginsel rooskleuriger staan de sectoren ervoor waar menselijke ontmoeting – laat staan massale ontmoeting – een veel kleinere rol speelt. De industrie is behoorlijk ontregeld, terwijl daar in grote

delen van de industrie niet een coronagebonden reden voor is. Vervoersketens zijn verstoord, onderdelen komen niet meer, facturen blijven liggen. Dat zijn allemaal zaken die met zakelijke communicatie weer op te lossen zijn.

Daarmee komt ook een vraagteken in zicht dat we kunnen plaatsen bij de gevoelstemperatuur van het bedrijfsleven. Toen de lockdown begon, volgde een ongefilterde noodkreet van talloze sectoren bij de overheid. De overheid heeft daar op gereageerd op de enige productieve manier: met een snelle en massale crisisinterventie. Als noodhulp na een natuurramp. Maar daar is een einde aan. Je kunt niet eindeloos rekeningen opsturen aan de overheid. Het gedrang voor het overheidsloket zal om tenminste drie redenen afnemen:

- De publieke opinie is zich gaan verzetten tegen steunverlening aan ondernemingen die zich weinig aan de Nederlandse belastingomgeving gelegen hebben laten liggen. De Poolse overheid stelt als voorwaarde voor steunverlening dat betrokken bedrijven de laatste twee jaar belasting hebben betaald in Polen. Daarmee wordt steungebruik door belastingontwijkers uitgesloten. Het Poolse voorbeeld zal vrijwel zeker school maken in Europa.
- Er zullen meer contraprestaties gevraagd worden, goede overlevings- en aanpassingsplannen. Er gaat veel aandacht uit naar wat op dit moment bij KLM gebeurt: een steunpakket gekoppeld aan bedrijfshervormingen. We gaan veel meer van dit soort 'transacties' zien.
- Er zullen mensen, bedrijven en sectoren zijn die loskomen van de overheid en eigen, innovatieve wegen gaan zoeken. Dat zijn natuurlijk de interessantste sectoren: daar zit de creativiteit en de 'power' voor de periode na de crisis.

Interessant is het voorbeeld van de zorg. Onder de druk van de coronacrisis zijn in de zorg afspraken tot stand gekomen over samenwerking, specialisatie en spreiding van voorzieningen die decennia buiten bereik bleken. De kans is groot dat die afspraken ook na de crisis in stand zullen blijven. Interessant zijn ook de voorbeelden uit de horeca. Deze zeer zwaar getroffen sector laat aan het begin van de dansfase al staaltjes van veerkracht en improvisatievermogen zien.

We gaan hieronder nader in op de wisselwerking tussen bedrijven en overheidssteun. Voor dit moment volstaan we met de vaststelling dat een aanzienlijk deel van de economie tijdens de gehele duur van de crisis overheidssteun nodig zal hebben, maar de verwachting is dat die steun steeds minder generieke overleefsteun zal zijn. En steeds meer als 'prikkelgeld' verschaft gaat worden voor innovatie en scholing. Het is aan de sectoren en regio's om daar plannen voor te gaan maken. De 'bottom line' is dat beleid dat in reguliere tijden verstandig is, ook in crisistijd verstandig is: inzetten op kennis, scholing, innovatie en talent.

1.3 Crisisdynamiek in het midden- en kleinbedrijf

Wat kunnen we de komende twee jaar – gevolgtijdelijk - verwachten van de dynamiek in het bedrijfsleven? Een voorbeschouwing. We beperken ons tot het midden- en kleinbedrijf.

De coronacrisis trof Nederland op een conjunctureel hoogtepunt. Een belangrijke indicator als de werkloosheid bewoog zich begin dit jaar landelijk even boven het 'frictieniveau' van 3%. Dat geldt in de economische literatuur als 'volledige werkgelegenheid'. En dat bij het hoogste aantal banen ooit: bijna 9 miljoen. De hoogconjunctuur leek vooral zelf een bedreiging te vormen voor duurzame groei:

op de arbeidsmarkt waren tekorten in bijna alle sectoren en alle beroepsgroepen. Tekorten van dien aard, dat er productie-uitval plaatsvond.

De coronacrisis heeft dat beeld natuurlijk op z'n kop gezet. De initiële reactie van de rijksoverheid op de crisis in de economie is sterk ingegeven door: stabiliseren, de bestaande toestand 'bevrozen'. Zoals je een mooi huis dat door een aardbeving staat te schudden, eerst gaat stutten. Daarna ga je pas kijken waar de echte schade is en wat nog de moeite is om te herstellen. En zoals met de virale uitbraak zelf: eerst orde scheppen en tijd winnen met een lockdown – de hamerfase – daarna over naar maatwerk, langzame unlocking (en 'relocking' indien nodig), testen, contactonderzoek, enzovoort (de dansfase).

Met de overgang van de hamerfase naar de dansfase gaat het beleid veranderen. Van stabiliseren naar selecteren, van generiek naar specifiek. Daar komt het besef bij dat de steunregelingen voor het bedrijfsleven betaald worden met belastinggeld en dat solidariteit onder de belastingbetalers een voorwaarde is voor het draagvlak onder de steunverlening. Er zijn tenminste twee bronnen van waaruit die beleidswijziging wordt ingezet:

- Het perspectief van de publieke en de politieke opinie. De overheidssteun voor bedrijven in de hamerfase was beschikbaar voor elke onderneming die aan de voorwaarde voldeed van een substantieel omzetverlies. Daaronder bleken bedrijven te zijn met grote vermogens, recent hoge uitkeringen aan aandeelhouders, of associaties met belastingontwijking en een bonuscultuur. Er werden in maart 2020 geen vragen gesteld. In juni 2020 inmiddels wel. En die vragen zullen ook aan de orde zijn wanneer na afloop van de crisis de financiële balans opgemaakt gaat worden, vanaf 2022 of 2023. Aan steunregelingen zullen meer en meer inhoudelijke plannen en verantwoordingen ten grondslag komen te liggen.
- Het bancaire perspectief. Het is een uitzonderlijke crisis, en een crisis die de normale volatiliteit van de markt en elk acceptabel ondernemersrisico te boven gaat. Maar toch is het ene bedrijf het andere niet. Naarmate de dansfase vordert, zal meer en meer onderscheid gemaakt worden tussen bedrijven die het waard zijn om te redden en bedrijven die dat minder waard zijn.

We werken die laatste notie iets uit, vooral voor het midden- en kleinbedrijf.

Om te beginnen heeft de hoogconjunctuur die met de coronacrisis abrupt geëindigd is, de bedrijven de kans gegeven liquiditeit op te bouwen, het befaamde 'vet op de botten'. Als een bedrijf dat vet in februari bij het begin van de crisis niet had, is dat een reden om vragen te stellen. Maar er zijn ook bedrijven met een liquiditeit voor een jaar.

Een 'crisisbestendigheidstypologie' zou er als volgt uit kunnen zien:

1. Bedrijven die bij het begin van de crisis in maart 2020 een slechte liquiditeit hadden, zonder een robuuste reden. Ze kunnen een slechte liquiditeit hebben door te veel winstneming (in rond Nederlands: niet zuinig genoeg) of door een marginaal rendement, zelfs in de hoogconjunctuur. Het kan gaan om bedrijven met een verouderd ondernemerschap of met een leiding die niet opgewassen was tegen de normale volatiliteit in de markt, maar dat hoeft niet perse. Het kan ook gaan om bedrijven die feitelijk al uitkeken naar een opheffing of verkoop, een natuurlijk einde. Vanuit bancaire perspectief is er niet veel reden meer om in deze bedrijven te investeren. De coronacrisis betekent een versnelde shake-out.
2. Bedrijven die aan de crisis begonnen met een slechte liquiditeit, waar wel een robuuste verklaring voor is. Zo'n verklaring kan zijn het recent investeren in kapitaalgoederen. Bancair

gezien is de slechte liquiditeit weg te strepen tegen de moderne toerusting van het bedrijf, of tegen een interessante klantenkring met goede prospects. Het kan ook gaan om pechvogels, bedrijven die maar een beperkt aantal grote facturen per jaar versturen en daar net te laat mee waren. Er zijn signalen dat dit bijvoorbeeld bij de handelsbedrijven in de bollen- en sierteelt speelt. Deze bedrijven zijn naar behoren gebaat bij voortzetting van de steunregelingen.

3. Bedrijven die in maart 2020 een goede liquiditeit hadden, maar daar aan het begin van de dansfase doorheen beginnen te raken. Dat zijn dus bedrijven die de hoogconjunctuur gebruikt hebben om zichzelf te versterken en nu door hun vet heen raken. Mogelijk is dat de meerderheid van de mkb-bedrijven. Die bedrijven stellen bij het begin van de dansfase vast dat de crisis lang gaat duren en een veranderlijke gedaante gaat krijgen. Ze zullen plannen gaan maken, enerzijds voor kostenverlaging (alsnog personeel ontslaan of flexibel maken), anderzijds weer op gang brengen van omzetten, hoe beperkt ook. Er is bij deze bedrijven dus sprake van een interactie tussen de stand van de crisis enerzijds en de creativiteit van het ondernemerschap anderzijds.
- 4a. Er zullen 'type 3' bedrijven zijn die de crisis uit willen zitten en pas in volledig reguliere omstandigheden weer willen starten. De aanname is dat de irreguliere omstandigheden een jaar of twee bij ons zullen blijven. Dat is lang genoeg om weer als een markt met eigen uitdagingen te beschouwen. Een horecabedrijf, bijvoorbeeld, kan er voor kiezen om de beperkte mogelijkheden tijdens de langzame 'unlocking' niet te benutten. De vraag is dan hoe interessant het is voor steun- en kredietverleners om zo'n bedrijf door de crisis heen te slepen.
- 4b. Het spiegelbeeld zijn natuurlijk de type 3 bedrijven die weliswaar ook door hun liquiditeit heen raken, maar het gevecht met de markt aangaan. Horecabedrijven die de beperkte mogelijkheden om omzet te maken, optimaal en creatief benutten. Redelijkerwijs zal in de loop van de tijd de mix van ondersteuning en krediet bij deze bedrijven anders uitpakken dan bij bedrijven die afwachten.
- 4c. Een derde groep uit de type 3 categorie gaat mogelijk de mottenballen in. Grote en internationaal georiënteerde hotelketens, bijvoorbeeld, zullen niet aan het einde van de virusuitbraak, maar pas geruime tijd daarna weer substantiële omzet kunnen maken. Een virusvrije wereld moet immers weer herstellen, er moet gespaard worden voor reizen en vakantie, systemen moeten weer opgestart worden. Maar het moment gaat komen dat die bedrijven weer operationeel worden. Tot die tijd is het zaak hun kennis in stand te houden en netwerken te onderhouden. Zoals ook het onderhoud van de op Schiphol geparkeerde vliegtuigen doorgaat.
5. Een heel ander type zijn de bedrijven die nog geen marktactiviteit vertoonden en helemaal leefden van krediet (uit de markt) of van 'prikkelgeld' (uit overheidsstimulering). Het zijn er niet veel, maar ze zijn wel belangrijk: innovatieve start-ups in high science en high tech. Op dit moment is hun positie nog niet duidelijk. De vraag is vooral of de mix van stimuleringsgeld van overheidswege en de kapitaalverschaffing door marktpartijen stand houdt, ook in de lengte van de dansfase. Maar op zich ziet hun toekomst er niet slecht uit; er mag tijdens een pandemie bij zowel de overheid als in de markt belangstelling verwacht worden voor technologie en wetenschap als basis voor bedrijfsvoering.

6. Dan komen we bij de nieuwe spelers op de markt: bedrijven die juist dankzij de crisis als marktpartij verschijnen. En alweer is daar een zeker mate van subjectieve beoordeling in nodig. Als negatieve metafoor kunnen we ons een speculant in beschermingsmateriaal voorstellen die in het eerste en tweede kwartaal goede zaken doet en zich in het vierde kwartaal meldt voor een generieke steunregeling, omdat zijn omzet in dat kwartaal is ingestort. En als positieve metafoor kunnen we een denkbeeldig bedrijf noemen dat passagiersvervoer en goederenvervoer zo slim kan combineren, dat de transportketen weer slagen kan maken ondanks de 'social distancing'.
7. Tenslotte zijn er bedrijven waarvoor de coronacrisis eerder een volatiele markt is dan een existentiële crisis. Dat zijn vooral bedrijven met een lange cyclus. Ze zijn te vinden in de industrie en in de bouw. De bedrijven zijn betrekkelijk ongeschonden door de hamerfase heen aan het komen. Ze gaan zonder twijfel last krijgen van de crisis, bijvoorbeeld vanwege langdurig verstoorde transportketens of vanwege vraaguitval. Maar ze hebben tijd om zich voor te bereiden, en zelfs om daadwerkelijk bij te dragen aan herstel van transportketens en aan vraagbeïnvloeding.

De kern van het verhaal is dat naarmate de crisis vordert, de ondersteuning van bedrijven steeds minder een zaak wordt van generiek overheidsbeleid en steeds meer van een specifieke toetsing. De vraag is of de overheid die toetsing moet uitvoeren. Is het beoordelen van jaarrekeningen, financiële posities en prospects een overheidstaak? Of zou de overheid die taak kunnen stallen bij de banken? Bij een 'hybride' agentschap van zowel overheid als beoordelaars uit de private sector? Dat zou het maken van pakketten van enerzijds steun en anderzijds krediet vergemakkelijken.

We kunnen de economische beleidskeuzes in een matrix onderbrengen.

	Hamerfase	Begin dansfase	Vervolg dansfase	Herstel fase
Beleidsdoel	Stabiliseren, status quo overeind houden	Overeind houden van levensvatbare bedrijven	Stimuleren van ondernemende bedrijven	Stimuleren van innovatie
Karakter maatregelen	Generiek, voor iedereen, voorwaardenarm	Selectie op soliditeit	Dynamische mix van steun, krediet en eigen omzet	Afbouw individuele steun, structuurversterkende maatregelen (infrastructuur, kennis, innovatie)
Type afweging	Algemeen belang, alles en iedereen dienen	Ondernemerschap mogelijk maken en aanboren	Loslaten overlevingsmodus en premie op ondernemen	'Backing winners'
Perspectief	Overheid aan zet	Overheid met bankiersoog, of bankier met overheidsoog	'Lead' bij sectoren en marktpartijen	Overheid als activistische schepper van voorwaarden

1.4 Generatiewisseling en bedrijvendemografie

Los van de kwetsbaarheid en de veerkracht van bedrijven, bestaat er ook een reguliere bedrijfsbeëindiging. Dan gaat het om ondernemers die met pensioen gaan of wat anders gaan doen en geen opvolging in of koper van hun bedrijf kunnen vinden. Dat zijn er veel. Het CBS telde in 2019 207.000 oprichtingen en 115.000 beëindigingen van bedrijven. Het overgrote deel van de oprichtingen en beëindigingen gaat om eenpersoonszaken. Hun structureffect is beperkt. Maar op een totaal van 1.85 miljoen bedrijven, zijn dit soort aantallen wel substantieel. Ze geven aan dat 'het bedrijfsleven' niet een statisch begrip is.

Een crisis versnelt reeds bestaande trends. En zelfs alledaagse processen, zoals met pensioen gaan. We kunnen daar een goed voorbeeld van vinden bij de bezuinigingsgolven van vooral de rijksoverheid in het verleden. Bijna altijd ging zo'n golf gepaard met een personele taakstelling: er moesten minder ambtenaren in dienst zijn. Een zeer omstreden maar vrij gemakkelijke manier om de formatie in te krimpen, was ouderen aanbieden om met een beperkte inkomenskorting vervroegd uit te treden. Ze kregen een uitkering mee voor de resterende handvol jaren van hun actieve loopbaan en drukten niet meer structureel op de formatie.

We kunnen een dergelijk verschijnsel verwachten bij de reguliere bedrijfsbeëindigingen: bedrijven die al op weg waren naar het afscheid en in deze coronacrisis besluiten dat het geen zin meer heeft om nog een opvolger of koper te vinden, laat staan het gevecht aan te gaan. De ondernemers in kwestie zoeken een heenkomen voor hun personeel, vinden een brugfinanciering voor zichzelf en beëindigen hun bedrijf.

Het grote aantal te verwachten bedrijfsbeëindigingen wordt mede in de hand gewerkt door het voortschrijden van de babyboomgeneratie. De jaargangen nieuwgeboortes waren tussen 1946 en 1960 de hoogste uit de Nederlandse geschiedenis (en ook de hoogste in Europa). De babyboomers zijn nu tussen de 74 en 60 jaar oud. Er zijn al veel 'babyboombedrijven' verdwenen tijdens de kredietcrisis van 2009 en later. Deze coronacrisis zal het laatste zetje zijn voor de nog actieve 'babyboombedrijven'.

We kunnen sowieso een flinke stijging van het aantal bedrijfsbeëindigingen verwachten in de komende twee jaren. Een deel zal coronagerelateerd zijn, waaronder faillissementen. Een ander deel zal 'versneld regulier' zijn. Op zich is dat niet zo'n punt, zolang de betrokken ondernemers zonder al te grote inkomensval de markt verlaten. Er is wel een risico van een te snelle en rigide afscheid van een generatie: er verdwijnen ook kennis, netwerken en samenhang. Wie naar de gemiddelde leeftijd op vergaderingen van ondernemersverenigingen kijkt, weet al bijna genoeg: over vijf jaar zijn de bekende gezichten daar verdwenen. Er is in het verleden veel discussie geweest over de mogelijkheden om de ervaring van de senioren te behouden, bijvoorbeeld door ze als mentoren in te zetten, of als coaches in het onderwijs. Het is nu of nooit om werk te maken van dit soort plannen.

1.5 Ruimtelijk effect van de coronacrisis: verarming voor de suburbs

We kunnen met enige waarschijnlijkheid twee ruimtelijke bewegingen in de postcoronatijd veronderstellen:

- Er zal een verhoogde verhuismobiliteit optreden. Mensen hebben opgesloten gezeten, zijn uitgekeken op hun directe omgeving of hebben tijd genomen om na te denken over hun toekomst. Op grond van historische analogieën kunnen we ervan uitgaan dat veel mensen verhuisplannen gaan maken en uitvoeren.
- Zowel bedrijven als werkenden zijn versneld gewend geraakt aan werken op afstand. Videoconferencing heeft een flink handje geholpen. De Amerikaanse analist Karen Harris spreekt over 'the declining cost of distance': omdat je niet meer elke dag op je werk hoeft te zijn, ontstaat de mogelijkheid om veel verder van het werk te gaan wonen.

Het resultaat van deze twee trends gaat twee kanten op.

Ten eerste blijven bedrijven vooral in de steden gevestigd. Daar zitten de kennisinstellingen, de culturele voorzieningen, de startups en de jonge mensen. De afgelopen twintig jaar is er een onstuitbare trek naar de stad geweest en vooral naar de kennissteden. Daar wordt gewoond en gewerkt in steeds hogere dichtheden met een typisch stedelijke woon-werk-stijl.

De tweede kant is afgeleid van de eerste: de stedelijke dichtheid heeft een prijs, namelijk congestie, hectiek en duurte van huizen en voorzieningen. Er was de laatste jaren al een beperkte uittocht uit de stad zichtbaar van mensen die een hogere levenskwaliteit buiten de stad zochten. Die uittocht kan toenemen, over een veel grotere afstand dan tot op heden. In een consumentenvoorkeur: als je dan toch niet meer vlakbij het kantoor in Amsterdam, Leiden of Utrecht hoeft te wonen, kun je net zo goed Purmerend, Leiderdorp en Nieuwegein overslaan en gelijk een mooi dorp opzoeken, op de Veluwe of zelfs in Zuid-Drenthe en Zuid-Friesland.

Het 'daily system' wordt niet meer 'citycenter + suburbs', maar 'citycenter + village'.

Deze trend is goed nieuws voor de gebieden met een hoge woonkwaliteit op grotere afstand van de steden. Ze krijgen nieuwe kansen op energieke inwoners die veel contacten met zich meebrengen. Zelfs sommige krimpgebieden kunnen gaan nadenken over hoe ze zich tot verder weg liggende steden gaan verhouden.

Het probleem zit in de 'suburbs', de gordel van voorsteden rondom de oude centra waar al die honderdduizenden klassieke forensen zijn gaan wonen. Ze hadden ook voor de crisis al te maken met een paar stevige uitdagingen:

- De interessantste inwoners – jong, hoogopgeleid en ondernemend – hadden al een voorkeur voor de centrale stad, net als de interessantste bedrijven. Daar komen de steeds inniger relaties tussen de kennissteden onderling nog bij. De uitwisseling van kennis en talent tussen Amsterdam, Leiden en Utrecht en zelfs Groningen wint aan gewicht, ten koste van de synergie tussen de steden en hun directe omgeving. Het 'daily system' wordt eigenlijk 'citycenter + citycenter + village'.
- Alle suburbs hebben een betrekkelijk eenvormig woonmilieu, ze zijn gebouwd tussen 1970 en 2000 voor de babyboomgeneratie. Die woonmilieus zijn minder geschikt voor de enorme diversiteit aan woonconsumenten – internationalisering, individualisering – die zich de laatste twintig jaar heeft afgetekend.
- De vergrijzing van de bevolking zit met name in die 'suburbs'. Ze zijn ooit gebouwd voor de grootste generatie die de westerse wereld ooit heeft gekend, de babyboomers. Die zijn nu op leeftijd aan het komen.

De extreme voorbeelden komen zoals zo vaak uit de Verenigde Staten. In tal van 'commuter belts' rondom de grote steden is een proces van verpaupering zichtbaar. Van het symbool van de

‘commuter belt’- een overdekt winkelcentrum met ruime parkeergelegenheid uit de jaren zeventig en tachtig – zijn er honderden gesloopt. Zo extreem gaat het in Nederland niet. Wel zien we de echo’s, ook in het 071-gebied, bijvoorbeeld in de vorm van wijkwinkelcentra met leegstand, omzetverlies en gebrek aan vernieuwing.

1.6 De politieke agenda en de coronacrisis: ‘oude’ onderwerpen

Er leven in economie en samenleving veel vragen die te maken hebben met de grote onderwerpen op de politieke agenda. Steeds is de vraag of die onderwerpen urgenter worden of in een ander daglicht komen te staan door wat er nu gebeurt.

Voorbeelden:

- De mondialisering van de productieketens. De politieke vraag is of de mondialisering van productieketens niet geleid heeft tot kwetsbaarheid. Een notoir voorbeeld is de auto-industrie. Onderdelen van een nieuwe auto passeren tientallen keren een landsgrens alvorens definitief in een auto gemonteerd te worden. Al die grenspassages waren voor de Britse autoindustrie reden om te waarschuwen voor een Brexit: wanneer bij elke grenspassage gecontroleerd moet worden of een invoerrecht moet worden betaald, wordt het bouwen van een auto een toer. Dat is nu feitelijk gebeurd: met name aan het begin van de crisis sloeg de paniek toe en raakten productieketens verstoord. Ze komen her en der weer op gang, nu het goederentransport en het betalingsverkeer overeind zijn gebleven, maar er is gedemonstreerd dat het kwetsbaar is. Het idee is om die kwetsbaarheid te verminderen en de markten minder mondiaal en meer regionaal te definiëren.
- De versterking van de ‘buy local’ beweging. De ‘buy local’ beweging timmert zowel in Noord-Amerika als Europa aan de weg. Daar zijn tenminste twee redenen voor. Ten eerste hangt aan lokaal geproduceerd voedsel of lokale goederen een lagere milieubelasting, vanwege de kortere afstand tussen productiecentrum en plek van consumptie. Ten tweede bewerkstelligt lokale productie het ter plekke ‘ronddraaien’ van het geld, in plaats van afvloeiing naar een wereldmarkt. Het is een nieuwe variant op de oude slogan ‘Koopt Nederlandse waar, dan helpen wij elkaar’ uit 1935.
- De circulaire economie – gesloten productie- en hergebruikketens op regionale schaal. De ambitie voor circulariteit wordt ingegeven door de wens minder grondstoffen te gebruiken, minder afval te produceren en productieketens te verkorten, zodat ze controleerbaar zijn en niet meer vanuit onzichtbare plekken op andere continenten worden samengesteld. De verstoring van de internationale handel in de coronacrisis kan een extra prikkel zijn voor circulariteit.
- Duurzaamheid en klimaat. De coronacrisis kan ervaren worden als een confrontatie met het eindig draagvermogen van klimaat en planeet. De crisis kan een ‘boost’ geven aan de bereidheid om aan de doelstellingen van Parijs te werken.

Deze manier van kijken – reeds bestaande politieke ambities projecteren op de crisis - is sterk vertegenwoordigt in het niet-officiële deel van het beleidsdebat: columns in kranten en sociale media. We zien deze dynamiek terug in de metafoor dat een crisis ook een kans biedt, of in het ‘bon mot’ ‘never waste a good crisis’. Analytisch gezien kunnen we daar twee dingen over zeggen.

In de eerste plaats is het ‘paradigma’ dat de crisis een kans biedt om een einde te maken aan vervuiling, verspilling of mobiliteit, geen goed vertrekpunt voor een gesprek met het bedrijfsleven. Er

staan teveel ondernemingen oog in oog met een faillissement of met anderszins zwaar weer. Dan zit je niet te wachten op gedreven politieke ambities. Wie met het bedrijfsleven in gesprek wil over circulariteit, duurzaamheid of wat ook, zou dat in de taal van het bedrijfsleven kunnen doen: business proposities en verdienmodellen naar voren brengen, opdrachten verlenen.

In de tweede plaats is er geen aanwijzing dat een grote populatie na een crisis ‘vanzelf’ op doorslaggevende wijze een andere levensstijl of andere oriëntatie kiest. Er zijn genoeg historische aanwijzingen dat een bevolking na een crisis in beweging komt. Zeker ook letterlijk: verhuizen en migreren. Maar de architectuur van de samenleving verandert niet vanzelf. Het blijft een kwestie van politiek debat. Wellicht is het duidelijkste voorbeeld de beoogde ‘Doorbraak’ direct na het einde van de Tweede Wereldoorlog. Er waren uitvoerig plannen gemaakt om het na de bevrijding anders te doen en de vooroorlogse politieke verdeeldheid te overwinnen, met een vergaande hervervorming van partijen. Er gebeurde in de naoorlogse jaren van alles, maar in hoofdzaak langs de lijnen van de vooroorlogse politieke verhoudingen. De legendarische eensgezindheid van het verzet tegen de nazi’s uit gereformeerde en uit communistische kring, had geen enkele betekenis voor de naoorlogse verhoudingen. De ‘Doorbraak’ is vooral een kwestie van politiek debat gebleven. Politieke debatten na een crisis kunnen leiden tot een restauratie, tot een revolutie en tot alles daar tussenin. Daar zijn geen wetmatigheden voor. Alle grote kwesties zijn uiteindelijk onderworpen aan de regels van publieke opinievorming, politieke compromissen en stemmeerderheden.

1.7 De politieke agenda en de coronacrisis: ‘nieuwe’ onderwerpen

Het verhaal is iets anders wanneer we kijken naar onderwerpen die door de dynamiek van de crisis op de agenda komen. Kwesties die tot voor kort niet als kritiek onderwerp werden gezien, maar dat nu ‘vanzelf’ wel zijn. Het moet natuurlijk nog behoedzaam, maar er tekenen zich wel nieuwe agendapunten af. Zoals:

- Het etaleren van de crisis in de media is – om het plastisch te zeggen – één grote reclamespot voor preventief gezondheidsbeleid. Het is nog nooit voorgekomen dat er zoveel kennis over epidemiologie, hygiëne, kwetsbaarheid en eigen verantwoordelijkheid voor de gezondheid zo massaal over zoveel mensen is uitgestort. En bovendien ontvangen wordt met een unieke leergierigheid. Het draagvlak voor preventie en voor het voorbereid zijn zal ook na de crisis lang aanhouden. Daar horen bij voorraadvorming van essentiële hulpmiddelen, investeringen in informatieketens, preventieprogramma’s gericht op conditie, zorgcapaciteiten en noem maar op. Dat zijn allemaal kostbare zaken. Maar de publieke bereidheid om er in te investeren, zal groot zijn. Historische vergelijkingen zijn er nauwelijks. Misschien komen de campagnes voor schoon water bij de bestrijding van cholera nog het meest in de buurt. Dat was een lang volgehouden samenloop van bewoners, ‘civil society’, gezondheidszorg, openbaar bestuur, ingenieurs en investeerders.
- De gezondheidszorg als geheel zal – althans in de Noordwest-Europese landen – voor uitdagende structuurvragen komen te staan. De zorg was vooral een verzameling instellingen. Door de crisis is van die vrij losse verzameling onder grote druk een systeem ontstaan, met alle mogelijke dwarsverbindingen. De orkestratie in de publieke opinievorming tussen de topklinische voorzieningen, bijvoorbeeld. Het spreiden van ic-patiënten over het land. De directe communicatie van ziekenhuizen met verpleeghuizen. De keten van huisarts naar GGD naar ziekenhuis naar RIVM. De gestegen waardering voor geschoold medisch personeel. De zorg is een sleutelsector geworden in economie en samenleving.

- In het algemeen zal er de eerste reeks van jaren veel aandacht uitgaan naar voedselzekerheid en zorg. Life science – zowel de groene als de rode variant – heeft het tij mee. Het gaat om veel meer dan alleen om vaccinontwikkeling voor het coronavirus.
- Zorg is de eerste sleutelfactor in deze crisis, technologie is de tweede. ‘Big tech’ is onmisbaar in het gaande houden van de samenleving, maar er doemt ook steeds meer kritiek op. Een stug voorbeeld is het afblazen van een van de meest ambitieuze ‘smart city’ projecten ter wereld, die aan het Waterfront van Toronto in Canada, midden in de coronacrisis. Het afblazen heeft te maken met het machtsvraagstuk. Google was leidend in het project en het besef is aan het rijzen dat er teveel macht over de publieke en private ruimte bij een enkel mega-bedrijf kan komen te liggen. De omnipresentie van big tech roept overal de vraag op wie ze controleert en of ze de democratisch gestructureerde staat niet overvleugelt. Er was al langer sprake van meer toezicht op big tech – mogelijk zelfs wetgeving om grote bedrijven te gaan splitsen. Maar die druk wordt nu snel groter. Overigens zijn er verschillen in het big tech klimaat tussen Amerika, Oost-Azië en Europa. In Oost-Azië is er een aanzienlijke verknoping van big tech met de overheid, in Amerika wordt de urgentie om in te grijpen minder gevoeld (al kan dat per regio weer anders zijn, getuige het voorbeeld van Toronto). Europa zal wellicht leidend worden in het ontwerpen van standaarden.
- De paradox van de internationalisering. De verwachting leeft breed dat het lang gaat duren voordat het intercontinentale personenverkeer weer op peil is, ‘if ever’. De verwachting leeft ook breed dat er sprake zal zijn van een zekere mate van de-globalisering. Zo zullen landen en regio’s zich minder afhankelijk willen maken van productie van essentiële goederen zoals medicijnen in China. En politiek gezien is op dit moment zeker een regionalisering zichtbaar: China, Europa en Noord-Amerika convergeren in het geheel niet. Ze zijn zich eerder als blok tegen over elkaar aan het verzelfstandigen. Ogenscheinlijk is dat een flinke belemmering voor het vrijelijk bewegen van studenten, kenniswerkers, migranten en expats tussen deze drie blokken. Lijnrecht tegenover deze verwachte ‘de-internationalisering’ zie je een andere praktijk van dit moment: de wetenschappelijke gemeenschap en de journalistiek zijn nog nooit zo wereldwijd verbonden geweest. Ze hebben te maken met een gebruikerspopulatie die vol interesse volgt hoe het duizenden kilometers verderop gaat. Er is zeker sprake van een paradox. De internationalisering zal een andere gedaante krijgen, maar ‘meer of minder’ is niet te zeggen.
- ‘Angelsaksisch’ financieren en ondernemen. De crisis wordt met publiek geld betaald. De rekening gaat een omvang krijgen die vergelijkbaar is met waar landen voor staan als er oorlog is geweest. De rekening zal te hoog zijn om te betalen met de opbrengsten van economische groei. Met bezuinigingen op de overheidsuitgaven is maar beperkt soelaas te halen. De grootse posten op de begroting – zorg en onderwijs – zijn zich juist aan het positioneren als sectoren waar meer geld heen moet. En vlak voor de crisis was het land zich aan het opmaken voor een grote ronde aan investeringen, met geleend geld. Die plannen zijn niet ineens verdwenen. Er moet daarom gerekend worden met een langere periode van verhoogde lastendruk. Het debat begint zich nu af te tekenen: de crisisuitgaven moeten te verantwoorden zijn tegenover de belastingbetalende burgers en bedrijven. Er zal weinig tolerantie zijn voor dividenduitkeringen en ‘offshoring’ van belastingen.

1.8 De rol van onderwijs en opleiding

Het is een comfortabele gedachte dat de economische klap van de coronacrisis het echte kapitaal van Nederland niet kan aantasten. Het echte kapitaal is een goed opgeleide beroepsbevolking. Dat maakt deze crisis wezenlijk anders dan de grote structuurcrisis van de jaren zeventig en tachtig. Als het virus verdwenen is, kan het herstel snel gaan. Dat opleidingsniveau stelt een groot deel van de beroepsbevolking in staat om zelfstandig waarde te creëren. Een hoog opleidingsniveau zorgt voor veerkracht.

Die vaststelling geeft goed zicht op wat er moet gebeuren met de wetenschap dat de entree voor jonge mensen op de arbeidsmarkt de komende twee jaar moeilijk zal zijn: verlengde opleidingen. Een extra master, mbo-3-tjes naar mbo-4, mbo-4 naar hbo. Daar plannen voor maken, zou goed passen in de bijdrage van de onderwijsinstellingen aan het bestrijden van de crisis. Het is op kleine schaal ook gebeurd tijdens de kredietcrisis (2009 en verder). Het zou deze keer georganiseerder moeten.

Hetzelfde geldt voor de sociale diensten. De entree op de arbeidsmarkt voor mensen met een grote afstand (bijstandsgerechtigden en arbeidsgehandicapten) was al moeilijk en zal de komende twee jaar nog moeilijker zijn. Die tijd kan gebruikt worden voor scholing. De schoolbaarheid van de groep is beperkt, het zal wellicht meer gaan om vaardigheidstrainingen dan om cognitieve waarde. Maar elke kwalificatiewinst die kan worden geboekt, is een investering in een 'kickstart' na de crisis.

Een operationeel probleem voor met name het mbo is de forse beperking van de mogelijkheid om stages te lopen. Met 'social distancing' van anderhalve meter is de inzet om zo min mogelijk mensen bij elkaar te brengen op een werkvloer. Een stagiair kan er vaak gewoon niet meer bij. Stages zijn voor mbo-ers belangrijk om arbeidsroutines op te bouwen. Voor hbo-ers ook, maar bij hbo-ers wordt bij plaatsing in een baan doorgaans een langere inwerktijd gegund. Mbo-ers moeten vrij snel productief zijn. Twee jaargangen mbo-ers die de arbeidsmarkt op komen zonder stage-ervaring, is een vorm van kapitaalverlies. Een oplossing is wellicht een regionaal simulatiebedrijf: een door scholen gerund bedrijf met vraagstellingen en contexten uit het bedrijfsleven. Ideaal is dat niet: ooit waren er heel veel van dit soort simulatiebedrijven binnen de schoolmuren. Ze zijn ingewisseld voor stages in het bedrijfsleven, vanwege de hoge didactische waarde van 'gaan voor het echie'. Maar nood breekt wet. Beter een simulatiebedrijf dan geen stage.

1.9 Status van dit rapport en de rol van informatievoorziening

Het voorliggende rapport bevat een ordening van 'voortschrijdend inzicht' uit nationale en internationale bronnen (dagbladen, websites van denktanks) en een cijfermatige analyse, op basis van de regionale sectorstructuur van het 071-gebied. De vraag is voorgelegd hoe deze informatie zich verhoudt tot de voorspellingen over werkloosheid en de daling van het bruto nationaal en regionaal product en 'thermometerstanden' over de economie op basis van enquêtes.

We kunnen daar twee dingen over zeggen.

Ten eerste is er bij de auteurs van de voorliggende rapportage enige scepsis over de validiteit van de voorspellingen. De voorspellers waarschuwen zelf dat de modellen waar de voorspellingen op gebaseerd zijn, niet bestand zijn tegen de uitzonderlijke omstandigheden van het moment. Intussen hebben de voorspellingen wel de kracht van een compact cijfer vol zeggingskracht: ze gaan een eigen leven leiden. Iets dergelijks is aan de hand met cijfers verkregen uit enquêtes. Begin mei gaf de helft

van de ondernemers in een enquête aan te vrezen voor het voortbestaan van de onderneming. Nu is op de steekproefkwaliteit bij die enquête al een en ander aan te merken. Diepergaand is nog de vraag wat je precies meet met deze enquête. Natuurlijk is er een groot alarmgevoel onder ondernemers. Maar wat heeft het voor zin om dat subjectieve gevoel in een cijfer uitgedrukt naar buiten te brengen? Aan wie is het geadresseerd? Tot welk activerend inzicht zou het kunnen leiden? De auteurs van de voorliggende rapportage hebben een sterke voorkeur om zich te baseren op reële tellingen, ‘terugblikstatistiek’ van het CBS, UWV en anderen.

Ten tweede is van belang hoe we de informatievraag definiëren. Er wordt wel spottend gezegd dat er 17 miljoen virologen in dit land zijn. Maar eigenlijk is dat ook zo: de crisis raakt iedereen en dat betekent in een open discussieklimaat dat er ervaring wordt opgebouwd, gesprekken worden gevoerd, informatie wordt gezocht. Dat geldt ook voor de economische gevolgen van de crisis. Er zijn 1.85 miljoen ervaringsdeskundigen (zoveel ondernemingen zijn er geregistreerd). Het democratisch debat – het debat tussen betrokken staatsburgers – is extreem levendig. En het is een debat met een hoge informatiedichtheid en een grote bereidheid om informatie te verwerven en te verwerken. Beroepsanalisten hebben in deze crisis een dienende rol: ze moeten dat debat voortdurend ondersteunen met valide feiten, inzichten en contextinformatie. Alarmisme past daar niet goed bij.

De combinatie van een zeer groot aantal deelnemers aan het debat met een grote behoefte aan context en goede inzichten, leidt overigens tot enkele bijzondere trends:

- Twee uiterst klassieke informatiebronnen – de overheid en de dagbladpers – ondergaan een herwaardering. Persconferenties en RIVM trekken een miljoenenpubliek en oplagecijfers stijgen.
- De sociale media bepaalden tot maart een flink deel van het publieke debat, maar zijn nu stilgevallen als nieuwsbron.
- Er is een sterke publieke alertheid op nepnieuws. Er was enige tijd geleden al voorzichtig sprake van regulering van de sociale media ter voorkoming van nepnieuws. De techfirms zijn intussen versneld aan de slag gegaan met zelfregulering.

Nieuwsvoorziening en nieuwsuitwisseling staan in deze crisismaanden op een zeer hoog niveau. Voorlopig nemen we aan dat dit een tijdelijk fenomeen is, tot dat de boog kan ontspannen. Maar wellicht dat over nog een aantal maanden zich iets anders aftekent. Interessant is wat er in de Verenigde Staten gebeurt, nog steeds een voorloperland als het om media gaat. Het Amerikaanse publiek is op zoek naar betrouwbare informatie en lijkt daar eigen wegen in te kiezen. Zo zijn staten bezig met ‘delocking’, maar besluit de bevolking zelf om het quarantainebeleid voort te zetten. Het meest mediagevoelige en in veel opzichten ook meest trendsettende politieke proces ter wereld – de Amerikaanse presidentsverkiezingen – is het komende halfjaar een groot experiment in nieuwsvoorziening, kennisgebruik en overheidscommunicatie. Dat kan overheden overal in de westerse wereld er toe brengen hun eigen communicatiestrategie te gaan heroverwegen.

2 Actuele sector analyse

De eerste coronarapportage van Economie071 / Blaauwberg bevatte een sectoroverzicht met de stand van zaken begin april. De actualiteit schrijdt voort en nieuwe inzichten doemen op. Bovendien is steeds meer bekend over de feitelijke vraag naar overheidssteun. Het UWV biedt sectorale cijfers over het gebruik van de NOW regeling tot 30 april op landelijk niveau. Dat biedt beter overzicht over de daadwerkelijk verwachte schade voor een aantal sectoren.

We komen tot een nieuw overzicht aan de hand van de bekende drieslag:

- Sectoren direct en zwaar getroffen in de lockdown, de fase van de hamer
- Sectoren kwetsbaar op middellange termijn, de fase van de dans
- Meer robuuste sectoren

Naast een update van de bekende crisiseffecten (inclusief gebruik steunmaatregelen) analyseren we per sector of bedrijfstak de vooruitzichten en het 'sectorklimaat'. Wat is de 'tone of voice' die bedrijven, branche- en sectororganisaties hanteren? Wat zijn de verwachtingen? Is er sprake van enig perspectief? In de kakofonie van alarmistische geluiden die is ontstaan kan de indruk ontstaan dat bijna ieder bedrijf aan de rand van de afgrond staat. Het zit, zoals altijd, veel genuanceerder in elkaar. Zelfs in sectoren die hard geraakt worden zijn er tekenen van vitaliteit en perspectief te beluisteren. De laatste kolom geeft enig gevoel bij de algemene stemming binnen de sector.

2.1 Sectoren geraakt in de hamerfase

We starten met de sectoren geraakt in de lockdown / hamerfase, op volgorde van omvang in termen van arbeidsplaatsen in het 071-gebied (weergegeven in de linkerkolom).

Sector	Update effecten crisis	Vooruitzicht / sectorklimaat
Detailhandel non-food 4.8%	<p>De detailhandel is de tweede sector in omvang van het aantal NOW-aanvragen. Circa 40% van de winkeliers met personeel heeft voor 30 april een aanvraag gedaan. Het gemelde omzetverlies bedraagt gemiddeld 75% over drie maanden. Dan spreken we enkel over de bedrijven met personeel. Bijna twee derde van de sector bestaat uit éénmansbedrijven.</p> <p>De grootste verliezen komen van kleding- en schoenzaken. Het CBS noteerde in maart de grootste omzetverliezen in deze bedrijfstakken. Kwetsbaar zijn verder meubel- en interieurzaken. Bouwmarkten, drogisterijen en electronicazaken onttrekken zich tot nog toe aan de dalende trend en zagen in maart zelfs een toename.</p> <p>De marges in de detailhandel zijn laag. Een beperkt verlies aan omzet kan het verschil maken tussen winstgevend of verlieslatend. De liquiditeitsposities van veel winkeliers zijn bovendien beperkt. Een shake-out van ketens en zelfstandige</p>	<p>Lange duur crisis. Geen snel herstel klantvraag verwacht.</p> <p>Klap voor aantal branches kan nog komen.</p> <p>Sterke oriëntatie op steunpakketten overheid.</p>

	winkels lijkt onvermijdelijk. Leegstand in vooral de recreatieve centra kan dat effect gaan versterken.	
Horeca 4.6%	<p>Eind april heeft circa twee derde van de Nederlandse horecabedrijven met personeel een beroep gedaan op de NOW regeling. Gemiddeld is een omzetverlies van 82% gemeld over drie maanden.</p> <p>De vooruitzichten zijn gemengd. Restaurants en terrashouders kunnen een langzame herstart maken op lage bezetting. Net als hotels en logieshouders, die mikken op binnenlandse vakantiegasten en werkverkeer. De hotels, restaurants en cafetaria's zijn goed voor circa 85% van alle horecabanen in de 071 regio.</p> <p>Voor kleine cafés en discotheken is de toepassing van 'anderhalve' meter het lastigst.</p> <p>De herstart van de horeca biedt financieel beperkt soelaas. De tafelbezetting in restaurants kan tot vijf à zes maal lager zijn om de anderhalve meter te waarborgen. Financieel is dat niet altijd rendabel te maken. Dat er horecabedrijven gaan omvallen is onoverkomelijk. Diverse bedrijven zijn door hun liquiditeit heen en beschikken niet meer over reserves. Zelfs bij verlengde overheidssteun zullen de meest kwetsbare bedrijven het veld gaan ruimen.</p> <p>Lokale klantenbinding gaat belangrijker worden dan voorheen. De inkomsten van toeristen en zakelijk bezoekers zal de komende maanden nog beperkt zijn. Katwijk mag nog iets van een zomerseizoen verwachten met binnenlandse vakantiegasten. De internationale gasten die vooral Leiden aandoen zullen voorlopig nog wegblijven. Met lokale campagnes valt wel weer in te spelen op de consumentenvraag. Leiden Marketing en gelieerde partijen werken aan een dergelijk programma.</p>	<p>Voorzichtig positiever. Er worden weer plannen gemaakt.</p> <p>Zorgelijk beeld voor korte en lange termijn blijft.</p> <p>Vraag naar aanvullende steun.</p>
Tuinbouw incl. bloemenhandel 2.7%	<p>De sierteeltsector bereidt zich voor op een langzaam crisisherstel. Nog steeds zijn de marktprijzen flink lager dan gemiddeld. En de markt is nog ver verwijderd van de precorona situatie. Het kookpunt van de crisis lijkt echter wel achter de rug. Er wordt veel minder teelt 'doorgedraaid' (weggegooid) op de veiling. De tijdelijke aanvoerbepalingen worden gestaag afgebouwd. En er is zicht op een aanvullend noodfonds met een omvang van 600 miljoen euro. De aanvankelijk verwachte leegloop van het personeelsbestand heeft zich niet voorgedaan. Veel arbeidsmigranten zijn gebleven of alweer terug gekeerd.</p> <p>De rust die (deels) terugkeert in de markt heeft ook te maken met de onderlinge herinnering aan contactafspraken en herneming van het reguliere betalingsverkeer. De glastuinbouw bedrijven hebben in de afgelopen jaren stevige reserves kunnen opbouwen. Dat helpt bij het doorstaan van deze crisis.</p> <p>Logistieke ketens van en naar het buitenland zijn nog wel flink verstoord. Door lagere vervoerscapaciteit en langere wachttijden aan de grenzen. Voor de handel in vers-waar als snijbloemen is een tijdige herneming van internationale goederenstromen cruciaal.</p>	<p>Alarmistische toon is verdwenen.</p> <p>Van 'schade beperken' naar 'toewerken naar herstel'.</p>

	<p>Het vooruitzicht is dat – bij tijdige herneming van het handelsverkeer – de leidende positie van Nederland in de sierteeltsector niet onder druk komt te staan. De kennisvoorsprong in de veredeling en teelttechnieken is groot. Dat neemt een crisis niet weg. Al zijn er wel signalen dat het enkele jaren kan duren – er wordt gesproken over 4 à 5 jaar – voordat de sector weer op het niveau van 2019 staat.</p> <p>Op lange termijn verandert de druk op de arbeidsvraag niet analyseert Rabobank in een zeer recent sectorrapport (april 2020). Het werk gaat wel complexer worden door schaalvergroting en inzet van meer techniek. Dat vergt een zeker kwalificatieniveau en (technische) competenties bij een steeds belangrijker deel van de werknemers.</p>	
<p>Cultuur, sport en recreatie</p> <p>2.6%</p>	<p>De cultuursector bestaat voornamelijk uit zelfstandigen. Bijna 90% van de bedrijven in de sector heeft 1 werknemer. Velen hebben de omzet zien verdampen. Al zijn er creatieve ondernemers die het verlies weten te beperken en attentiewaarde genereren met aangepaste activiteiten. Livestream optredens, online repetities, particuliere verkoop via film- en geluidsopnames. Financieel is de opbrengst minimaal, maar het is een teken van vitaliteit. Kunstenaars die nu actief blijven kunnen bij langzame verlichting van de maatregelen beter de draad weer oppikken.</p> <p>Culturele instellingen met personeel ervaren grote liquiditeitsproblemen door de gedwongen sluiting. Bij een gebrek aan winsttoegmerk zijn de reserves minimaal. Dat zal zeker gelden voor bijvoorbeeld de Lakenhal en Naturalis die net een grootschalige verbouwing achter de rug hebben. 2020 moest zeker voor de musea een topjaar gaan worden. In plaats daarvan is overleven het devies geworden. Landelijk melden de ruim 1.500 culturele instellingen die gebruik hebben gemaakt van de NOW een gemiddeld omzetverlies van 79%. De verlichting van de maatregelen bieden zeker voor de musea een uitkomst. Met behulp van een reserveringssysteem – waar diversen al over beschikken - en een tijdsslot kunnen dagelijks weer enkele tientallen tot zelfs honderden bezoekers worden toegelaten (afhankelijk van de ruimte). Voor de stadspodia is dat lastiger gezien de noodzakelijke beperkingen aan het aantal personen in het gebouw inclusief personeel.</p> <p>De sportsector is deels weer hervat. Zorgen zijn er vooral over publieksmogelijkheden, sponsoring en contactsporten. De fitnessclubs zijn een casus apart gezien de lange lockdown-horizon.</p>	<p>In de cultuur: zorgelijk met tekenen van vitaliteit.</p> <p>In de sport: langzaam optimistischer.</p>
<p>Uitzendbranche</p> <p>1.9%</p>	<p>De markt voor uitzendbureaus is zo gevarieerd als de analyses in deze matrixen. De vraaguitval vanuit sectoren als de horeca, detailhandel, luchtvaart en delen van de industrie overheerst. Daar staat toename van de vraag naar personeel in de zorg, bij webwinkels, bezorgdiensten en in supermarkten tegenover. Grosso modo wordt met een omzetverlies van 40% gerekend in de gehele uitzendbranche.</p> <p>De reactie van uitzendbedrijven op het uitblijven van werk is verschillend. De oproep is om zoveel mogelijk gebruik te maken van de NOW regeling en personeel door te betalen. De 1.450</p>	<p>Relatief optimistisch, adaptief in veranderende marktverraag.</p>

	<p>bedrijven die een aanvraag hebben ingediend melden een gemiddeld omzetverlies van 55%.</p> <p>Diverse uitzendbedrijven geven aan dit financieel niet haalbaar te achten mede gezien de smalle winstmarges in de sector. Voor uitzendkrachten rest in dat geval de gang naar het UWV.</p>	
<p>Wellness en persoonlijke dienstverlening</p> <p>1.5%</p>	<p>Kappers, nagelstylisten, zonnestudio's en andere wellness-bedrijven hebben de reserves de afgelopen weken moeten aanspreken. Met de heropening van de zaken kan de liquiditeit weer worden opgebouwd. Al geldt ook hier dat de bezettingsgraad – en daarmee de omzet – lager zal zijn. Onvermijdelijk gaan niet alle bedrijven dit kunnen bolwerken. Het zal aankomen op anticipatievermogen, acquisitiekracht en overgebleven reserves.</p>	<p>Optimistischer, perspectiefvol.</p>
<p>Autohandel en reparatie</p> <p>1.2%</p>	<p>De autohandel en -industrie meldde al voor aanvang van de lockdown verliezen. De Bovag komt op basis van een raadpleging nu op een gemiddeld omzetverlies tussen de 40 en 50 procent. Het perspectief op de toekomst is minder somber gestemd dan bij aanvang van de crisis. Circa driekwart van de bedrijven (bovag-leden) geeft aan de crisis waarschijnlijk te kunnen doorstaan.</p>	<p>Berusting.</p> <p>Perspectief-voller dan berichtgeving aanvankelijk doet voorkomen.</p>
<p>Reisbranche</p> <p>0.4%</p>	<p>De reis- en luchtvaartbranche blijft één van de zwaarst getroffen sectoren. Er zijn nog geen tekenen dat het internationale vliegverkeer op korte termijn kan worden hervat. Waar mogelijk richten reisorganisaties zich op de binnenlandse vakantiemarkt.</p>	<p>Pessimisme. Geen teken van herstel.</p>

2.2 Sectoren kwetsbaar in de dansfase

Dan de sectoren kwetsbaar op middellange termijn, de fase van de dans.

Sector	Update effecten crisis	Vooruitzicht / sectorklimaat
<p>Bouw</p> <p>4.5%</p>	<p>De schade in de bouw is voornamelijk beperkt. Circa 4% van alle bouwbedrijven met personeel heeft een NOW-aanvraag ingediend. De effecten sijpelen nu binnen door een afname van het aantal offerteverzoeken. De meeste bedrijven verwachten de omzetsdaling zelf op te kunnen vangen. Circa 20% van de bedrijven verwacht op termijn enige vorm van overheidssteun nodig te hebben. Slechts een klein deel verwacht de crisis ondanks steun niet te overleven door een gebrek aan reserves.</p> <p>De vele zelfstandigen werkzaam in de bouw maken eveneens nog spaarzaam gebruik van de regelingen. Landelijk geeft 10% aan nu of op termijn gebruik te gaan maken van één van de maatregelen.</p>	<p>Alarmistische lobby. Vrees voor keten-effect.</p> <p>Kalme toon bedrijven. Er wordt nog volop gebouwd.</p>

<p>Groothandel excl. bloemenhandel</p> <p>4.1%</p>	<p>Landelijk heeft ruim een kwart van de groothandelsbedrijven met personeel voor 30 april een NOW aanvraag gedaan. De mate van crisiseffecten voor de groothandel is sterk afhankelijk van de eindmarkt. De leveranciers aan supermarkten laten een plus in de omzet zien. Handelsbedrijven die leveren aan de horeca hebben de markt zien verdampen.</p> <p>De 071 regio heeft zowel kwetsbare als robuuste delen van de markt. De bloemenhandel (35%) is het meest kwetsbaar. De medische groothandel (15%) is weer robuuster net als de technische groothandel (12%).</p>	<p>Sterk variërend.</p>
<p>Rechtskundige dienstverlening en consultancy</p> <p>4.1%</p>	<p>De effecten op accountants, advocaten, notarissen lijken voorsnog te overzien. In de adviesbranche is het beeld gevarieerder en afhankelijk van de sector waar opdrachten vandaan komen. De inhuur van externen en adviesdiensten is met name in de particuliere sector (o.a. grote corporates als KLM, Schiphol en Shell) flink gedaald. Met marges die onder druk staan in de gehele economie is een lang na-ijleffect voorstelbaar.</p>	<p>Relatief kalm. Anticiperend op nieuwe vragen.</p>
<p>Ingenieurs, architecten, ontwerpers, reclamebureaus</p> <p>2.7%</p>	<p>Ingenieurs en architecten maken nog minimaal gebruik van steunregelingen. Op termijn worden wel lagere omzetten verwacht. Een en ander is sterk afhankelijk van de ontwikkelingen in de bouw. Communicatiebureaus zien de campagnebudgetten slinken. Al komen veel nieuwe vragen op over online marketing en aanpassen van content op de actuele situatie.</p>	<p>Relatief kalm. Anticiperend op nieuwe vragen.</p>
<p>Logistiek</p> <p>2.3%</p>	<p>Een vijfde van alle bedrijven – met meer dan 1 werknemer - in de logistieke sector heeft landelijk een NOW aanvraag ingediend. Gemiddeld hebben zij een verwacht omzetverlies van 61% opgegeven over drie maanden. Een groter aandeel bedrijven verwacht omzetverlies maar heeft nog geen beroep gedaan op overheidssteun.</p> <p>Binnen de sector bestaan scherpe verschillen. Touroperators, taxibedrijven en de luchtvaart zijn het sterkst getroffen. Koeriers en pakketbezorgers zien juist een toename in de omzet.</p> <p>De algehele verwachting is dat de logistieke sector als één van de eerste sectoren de weg naar boven weer weet te vinden. Herstel van export- en importstromen is daarvoor cruciaal.</p>	<p>Perspectiefvol, 'we komen hier als eerste uit'.</p>
<p>Technologische industrie</p> <p>2.0%</p>	<p>De grootste impact op de technologische industrie wordt pas over circa zes maanden verwacht. Orders worden tot drie à vier maanden vooruit geboekt. De meeste bedrijven komen (nog) niet in aanmerking voor de NOW regeling.</p> <p>De industrietak is sterk afhankelijk van afzet- en productiemarkten in het buitenland. Herneming van de logistieke ketens is cruciaal om de schade te beperken. Het behoud van personeel is meer nog dan in andere sectoren een belangrijk punt. Technisch personeel is schaars. De noodzaak om ook in de toekomst expats met technische vaardigheden te verwelkomen wordt nu al benadrukt.</p>	<p>Behoedzaam maar met krachtig geloof in eigen vitaliteit.</p>

Voedingsmiddelen-industrie 2.0%	<p>Landelijk een beperkt kwetsbare sector maar in 071 goeddeels beperkt tot het meer kwetsbare Heineken. De wereldwijde vraag naar bier is flink gedaald door de vele horecasluitingen en annulering van evenementen. De 'aan huis markt' kan dat maar beperkt compenseren. De terugval in omzet is gevoelig, maar tegelijkertijd relatief mild in vergelijking met andere sectoren. De aandacht van het concern gaat sterk uit naar de horeca waar al huur is kwijtgescholden.</p>	<p>Behoedzaam, aandacht voor horeca.</p>
Facilitaire dienstverlening 1.9%	<p>Schoonmaak is gelet op hygiëne een markt met blijvend potentieel. Een deel van het werk valt weg maar inspelen op marktkansen biedt overlevingsperspectief voor de bedrijven in deze sector. In de beveiliging is de sterkste terugval te merken in de horeca- en evenementenbeveiliging.</p>	<p>Gematigd positief.</p>
Financiële dienstverlening 1.8%	<p>De weerbaarheid van banken en verzekeraars is nog robuust. Naarmate de crisis voortduurt zal deze op de proef worden gesteld. ABN AMRO noteerde al een verlies van enkele honderden miljoenen euro's door slechts twee failliet verklaarde klanten. Vooralsnog gaat alle aandacht echter uit naar ondersteuning van de bedrijven.</p>	<p>Energiek</p>
Maak- en bouwmaterialen-industrie 1.4%	<p>De maak- en bouwmaterialenindustrie ziet een sterke terugloop in het aantal orders. Net als in de rest van de industrie zit daar een zekere vertraging in. De verwachting is dat het dieptepunt nog moet komen. Contrasterend daaraan zijn er ook verwachtingen dat er weer nieuwe vragen bijkomen. Bij stagnatie van productie elders en logistieke stromen verleggen diverse afnemers hun aankoopkanalen. Fabrikanten die op deze trend kunnen inspelen kunnen de schade beperken of zelfs geheel inhalen.</p>	<p>Twijfel, tussen hoop en vrees.</p>
Makelaars, corporaties en verhuur 0.7%	<p>De druk op de woningmarkt blijft onverminderd hoog. Hoogstens dat deze van 'idiot' terug naar 'gek' is gegaan. Makelaars zien minder bezichtigers, maar de serieuze zoekers blijven actief.</p> <p>Corporaties en particuliere verhuurders verwachten enige toename van huurders met acute betalingsproblemen. Al gaat het nog om uitzonderingen. Coullance is het devies.</p>	<p>Optimisme</p>
Melkveehouderij en overige landbouw 0.2%	<p>De effecten in de landbouw zijn op de tuinbouw en enkele niches na (vleeskalveren) nog beperkt. De melkprijzen dalen licht en de verwachting is dat ze voorlopig niet gaan stijgen.</p>	<p>Afwachtend.</p>

2.3 Robuuste sectoren

Tot slot de economisch meest weerbare sectoren.

Sector	Update effecten crisis	Vooruitzicht / sectorklimaat
Gezondheidszorg en -onderzoek 15.0%	<p>In de lockdown heeft zich een stuwmeer aan niet-corona gerelateerde zorg gevormd. Operaties, opnames en ingrepen zijn uitgesteld. Huisartsen werden minder geraadpleegd. En doorverwijzingen naar specialisten zijn fors afgenomen.</p> <p>De reguliere zorg wordt langzaam weer opgestart. Te beginnen bij de meest urgente ziekenhuiszorg. En steeds verder uitbreidend tot ook de poliklinische consulten die tot voor kort telefonisch moesten plaatsvinden. De druk op de zorg zal nog lang aanhouden. Niet enkel door de hervatting van al geplande zorg. Ook gezien de verwachte 'inhaalvraag'. De Nederlandse Zorgautoriteit schat dat alleen al het aantal verwijzingen van huisarts naar ziekenhuis met circa 650.000 is afgenomen in de periode van lockdown.</p> <p>Naast de reguliere patiëntenzorg is het medisch (en basaal wetenschappelijk) onderzoek en het onderwijs binnen het LUMC 'on hold' gezet. De werving van patiënten voor lopend klinisch onderzoek is tijdelijk gestopt. Nieuwe onderzoeken worden niet gestart. Coschappen en semi-arts stages zijn geannuleerd. Het onderwijs vindt op afstand plaats. Er wordt rekening gehouden met een langere periode van 'onderwijs op afstand'.</p> <p>De ziekenhuizen en universitair medische centra lopen door het uitstel en opschorten van reguliere zorg inkomsten mis. Zij kunnen gebruik maken van een tijdelijke bevoorschotting door de zorgverzekeraars. Meerkosten door corona-zorg worden ook gecompenseerd binnen deze financiële regeling. Nadere regelingen volgen, de inzet lijkt om de ziekenhuizen zo volledig mogelijk te compenseren. Voor het uitstel van onderzoek en de financiële compensatie ervan trekken de medische centra samen met de universiteiten op (zie volgend blok). De herneming van onderzoek zal moeizaam gaan. Aanstellingen van onderzoekers lopen af terwijl het onderzoek niet af is, kosten worden niet altijd vergoed.</p> <p>Zelfstandige zorgverleners en praktijken worden financieel gecompenseerd voor omzetverliezen via een maandelijks continuïteitsbijdrage afkomstig van zorgverzekeraars.</p>	<p>Alle inzet op de gezondheids crisis en herstart van reguliere zorg.</p> <p>Positieve verwachtingen ten aanzien van financiële steun door overheid en verzekeraars.</p>
Onderwijs en onderzoek 11.6%	<p>Het onderwijs bereidt zich voor op de combinatie van virtueel onderwijs met fysieke les waar mogelijk. Het basisonderwijs voorop gezien de milde verspreidingskans bij jonge kinderen en beperkte verzorgingskring. Gevolgd door het voortgezet onderwijs (1 juni) en de praktijklessen en examens in het mbo onderwijs (15 juni). Het hoger onderwijs – en ook een belangrijk deel van het mbo onderwijs - bereidt zich voor op een langere periode van contactbeperking. Mede gezien de grote studentenaantallen en het interlokale ov-verkeer dat het op zal roepen.</p> <p>In het beroepsonderwijs zijn de meeste stages tijdens de lockdown doorgegaan, al dan niet in aangepaste vorm. Binnen sectoren als techniek, ict, vormgeving en de bouw geldt dat in hoge mate. Enkel in de horeca, sport, toerisme en evenementen lukt dat geheel niet. De verwachtingen zijn dat ook in veel van deze sectoren de stages komend schooljaar weer op gang komen. Mbo-studenten die gezien de veranderende arbeidsmarkt van opleiding willen</p>	<p>Energiek m.b.t herneming fysiek onderwijs.</p> <p>Zoekende in combinatie met virtueel onderwijs.</p>

	<p>switchen krijgen mogelijk verlengde studiefinanciering mee ter compensatie.</p> <p>De universiteiten – samen met medische centra en onderzoeksnetwerken – zijn in gesprek met diverse ministeries over de effecten op onderzoekstrajecten. De inzet is om termijnen waar mogelijk te verlengen, evenals contracten van posdocs en promovendi. Voor internationale academici met een tijdelijk contract wordt een verlenging van de verblijfsvergunning bepleit.</p> <p>De vraag naar onderwijzend personeel lijkt op vrijwel alle niveaus (nog) hoger te worden. Mede gezien het verwachte hogere ziekteverzuim. En de noodzakelijke combinatie van thuis- met afstandsonderwijs. Daar komen bijzondere ict- en logistieke vragen bovenop die een structurele nieuwe manier van werken zal vergen.</p>	
<p>Verpleging en verzorging</p> <p>5.5%</p>	<p>De verpleeg- en verzorgingstehuizen maken een bijzonder sombere periode door. Het aantal besmettings- en sterfgevallen in de instellingen in 071 is nog relatief beperkt geweest. Het gebrek aan bezoek valt echter zwaar. Al zijn er signalen dat enkele patiënten baat hebben bij meer rust en minder afleiding.</p> <p>De sector lijkt financieel robuust. De zorgautoriteit heeft ook in dit geval aangegeven financiële compensatie te gaan verstrekken. En nog in mei 2020 bericht de branche organisatie dat in de toekomst het tekort aan verpleegplekken oploopt door de voortschrijdende vergrijzing.</p>	<p>Veerkrachtig, geen zorgen over (financieel) perspectief.</p>
<p>Detailhandel dagelijks</p> <p>4.8%</p>	<p>De supermarkten noteren omzettoenames sinds de lockdown mede als gevolg van het sluiten van de horeca. Met het langzaam afschalen van de maatregelen is enige normalisatie te verwachten. Het online segment heeft aan belang gewonnen. Al remmen materiële en personele beperkingen een al te sterke groei af.</p>	<p>Positief</p>
<p>Welzijn, thuiszorg en opvang</p> <p>3.9%</p>	<p>Dagopvang wordt gezien als een cruciaal onderdeel van de zorgsector. Op advies van de Rijksoverheid zijn diverse locaties na tijdelijke sluiting weer open gegaan. Dagbesteding kan slechts in kleine groepen of individueel plaatsvinden. Waar mogelijk worden huisbezoeken afgelegd.</p> <p>De thuiszorg kent door angst voor corona een daling van de verleende zorg. Omzetverliezen worden gecompenseerd via de maandelijkse continuïteitsbijdrage.</p>	<p>Veiligheid van personeel en cliënten belangrijkste thema.</p> <p>Financieel rust.</p>
<p>Overheid</p> <p>3.6%</p>	<p>Gemeentelijke organisaties stonden al voor de crisis financieel onder druk door oplopende kosten in met name de jeugdzorg. De crisis leidt tot een flinke derving van inkomsten (o.a. uit ozb voor bedrijven) en noopt tot extra onvoorziene uitgaven. Het kabinet heeft aangegeven dat er een reële compensatie komt.</p>	<p>Volledige inzet op aanpak crisis.</p>
<p>Life sciences en kennisinstellingen</p> <p>3.5%</p>	<p>De impact op life sciences bedrijven is zeer divers. Er kan een onderscheid worden gemaakt in vier categorieën bedrijven.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Bedrijven actief met vaccin- en therapieontwikkeling in de strijd tegen het virus. Generen veel positieve aandacht voor het park en de sector. Op korte termijn ingevuld door te schuiven in personeelsbezetting – en dus in te leveren op bezetting in andere trajecten. De capaciteit kan in de toekomst worden opgevoerd. Aanvragen voor en 	<p>Positief, toename van onderzoekscapaciteit voorstelbaar</p>

	<p>investeringen in aanvullend onderzoek blijven binnenkomen. Risico's zijn ingecalculeerd, Leiden is slechts één van de bijna 100 steden waar aan een vaccin wordt gewerkt.</p> <ol style="list-style-type: none"> 2. Toeleverende kennis- en productiebedrijven, veelal werkende in opdracht van grote farmaceuten en kennisinstellingen (Universiteit, Lumc). Hebben door tijdelijke sluiting van laboratoria een dalende voorjaarsomzet laten zien. Nu weer tekenen van herstel en mogelijke 'inhaalvraag' in tweede helft van het jaar. 3. Patiënten-onderzoeken, klinische en geneeskundige trials zijn voor een belangrijk deel stil komen te liggen in de lockdownfase. De hervatting van dit soort trajecten kan problematisch zijn gezien de vrij strikte – academische – voorwaarden waaraan onderzoek moet voldoen. De na-ijl effecten kunnen wel eens significant zijn, zeker wanneer onderzoek geheel opnieuw gestart moet worden. 4. Diverse startups zijn geheel afhankelijk van externe, niet-bancaire financiering. Fundings lopen moeizaam nu investeerders kapitaal bij zich houden. Bedrijven die zich net opmaken voor een financieringsronde ervaren. Om financiële problemen te voorkomen kunnen zij gebruik maken van overbruggingskrediet via Innovation Quarter. 	
<p>ICT en media</p> <p>2.9%</p>	<p>Belangrijk deel van de sector wordt uitgemaakt door ict- en softwarebedrijven – een kleiner deel door mediabedrijven. Een deel van het werk is weggevallen door het stilvallen van enkele sectoren. Daar zijn veel andere vragen voor teruggekomen. De ict branche verwacht – na een tijdelijke terugval dit voorjaar - als geheel een toename van de omzet voor de rest van het jaar.</p>	<p>Positief</p>
<p>Webwinkels</p> <p>0.6%</p>	<p>Naast de supermarkten de grote winnaar in de detailhandelsbranche. Webwinkels tellen enkele tientallen procenten meer omzet in de lockdown fase. Deels een tijdelijk effect, of het zich doorzet is nog steeds een open vraag. Een dalende consumentvraag kan ook de webwinkels raken. En bij stevige investeringen en geen winstposities (vaak zelfs verlies met oog op markuitbreiding) kunnen financiers af gaan haken.</p>	<p>Positief</p>
<p>Energie, water en afval</p> <p>0.4%</p>	<p>Geen signalen van substantiële neergang of disruptie. De sector is aangewezen als cruciaal en het werk is gedurende de lockdown door blijven lopen.</p>	<p>Geen verandering merkbaar.</p>

3 Effecten op de arbeidsmarkt

Naarmate de crisis vordert komen er steeds meer cijfers beschikbaar over de impact van de crisis. In dit hoofdstuk komen we tot een overzicht van de meest actuele cijfers.

We kijken voornamelijk naar het gebruik van diverse overheidsregelingen zover bekend. We starten met het gebruik van de NOW regeling (Noodmaatregel Overbrugging voor Werkgelegenheid) in de maand april.

3.1 NOW: het landelijke beeld

In de maand april hebben in ons land ruim 103 duizend bedrijven met personeel een beroep gedaan op de NOW regeling. Via het UWV wordt een deel van de loonkosten voor deze bedrijven vergoed met de uitbetaling van voorschotten. Deze bedrijven zijn goed voor ruim 1,7 miljoen arbeidsplaatsen. Gemiddeld is een omzetverlies van 70% over drie maanden opgegeven. We zijn intussen behoorlijk afgestompt door de reeks aan economische ontijberichten. Maar dat zijn natuurlijk enorme aantallen. Het betekent dat 28.5% van alle bedrijven gebruik maakt van de regeling, uitgezonderd natuurlijk de eenmansbedrijven. Het aandeel van de werkgelegenheid dat ermee gemoeid is gaat naar bijna 16%. Daar hoort een belangrijke nuancering bij. Een beroep op de NOW betekent niet per definitie dat een bedrijf in financiële nood verkeert. De regeling is juist in het leven geroepen om dat te voorkomen. Het biedt bedrijven de noodzakelijke liquiditeit om de salarissen te blijven betalen.

Het mag geen verassing heten dat de horeca en detailhandel oververtegenwoordigd zijn in de statistieken. In deze sectoren hebben respectievelijk 69% en 40% van de bedrijven met personeel een NOW aanvraag gedaan. In de bouw en agrarische sector is het gebruik van NOW minimaal te noemen.

Sector	Aantal toekenningen	In % totaal aantal bedrijven met personeel	Gemiddeld opgegeven omzetverlies
Horeca en catering	21.784	64%	82%
Detailhandel	20.533	43%	75%
Zakelijke dienstverlening	19.942	16%	63%
Industrie	13.090	53%	59%
Zorg en welzijn	12.127	42%	77%
Groothandel	8.791	28%	64%
Vervoer en logistiek	3.152	20%	61%
Cultuur	1.563	26%	79%
Landbouw	1.340	3%	64%
Bouw	1.287	4%	51%

Een aantal bijzonderheden vallen op.

- De zorg- en welzijnssector kent een hoog aantal NOW-toekenningen. Veel medische praktijken hebben gebruik van de algemene regeling kunnen maken zoals fysiotherapeuten en diëtisten. Net als de gesloten kinderopvangcentra en welzijnsorganisaties. In de nieuwe

ronde gaat het beroep op algemene financiële steun vrijwel zeker afnemen. Deels omdat het werk hervat wordt en daarnaast aangezien zorgverleners gebruik zullen gaan maken van de continuïteitsbijdrage van de zorgverzekeraars.

- De ontijberichten over de kwetsbare positie van bouwbedrijven zijn wat voortijdig gegeven de actuele situatie. De meeste bedrijven hebben geen of slechts beperkte omzetverliezen. De bouw is een laat-cyclische sector wat betekent dat de crisiseffecten pas over enkele maanden zichtbaar worden.
- De NOW aanvragen vanuit de landbouw zijn vrijwel zeker vooral toe te wijzen aan de tuinbouw. Voor 071 geldt dat het gebruikerspercentage in de landbouw hoger zal zijn. Dat zal overigens ook gelden voor de groothandel gezien de regionale specialisatie in bloemen- en bollenhandel.

3.2 NOW: het regionale beeld

Op regionaal niveau beschikken we slechts over het totaal aantal toegekende aanvragen NOW per gemeente. Aanvullende informatie over sectorale spreiding, betrokken werkgelegenheid en omzetverlies is niet beschikbaar op dit niveau.

In de Leidse regio hebben 1.489 bedrijven een toegekend beroep gedaan op de NOW. Onderstaand de gegevens per gemeente. We koppelen deze gegevens aan het totale aantal bedrijven met meer dan één werknemer (dus exclusief eenmanszaken). Daaruit blijkt dat een geschatte 19.8% van alle bedrijven met personeel gebruik maakt van de NOW regeling.

	Aantal toegekende NOW aanvragen	In % aantal bedrijven > 1 werknemer
Leiden	638	18.4%
Katwijk	403	21.7%
Leiderdorp	182	26.3%
Voorschoten	126	19.6%
Oegstgeest	80	15.3%
Zoeterwoude	60	17.3%
Leidse regio	1.489	19.8%

Het aantal aanvragen is in Leiden, Zoeterwoude en Oegstgeest relatief laag. Katwijk en vooral Leiderdorp kennen een relatief hoog aantal aanvragen.

We vergelijken de cijfers met de twee buurregio's: de Bollenstreek (excl. Katwijk) en de omgeving Alphen.

	Aantal toegekende NOW aanvragen	In % aantal bedrijven > 1 werknemer
Leidse regio	1.489	19.8%
Bollenstreek	828	19.1%
Alphen e.o.	935	16.5%

In verhouding is het aantal NOW aanvragen in de Leidse regio wat hoger dan in de omliggende regio's.

3.3 WW uitkeringen

De effecten van de crisis zijn nog niet goed zichtbaar in de ww-statistieken. Het pakket aan landelijke steunmaatregelen heeft een flink dempend effect. Bedrijven die beroep doen op een tegemoetkoming in de loonkosten verplichten zich in dezelfde periode geen werknemers te ontslaan om bedrijfseconomische redenen.

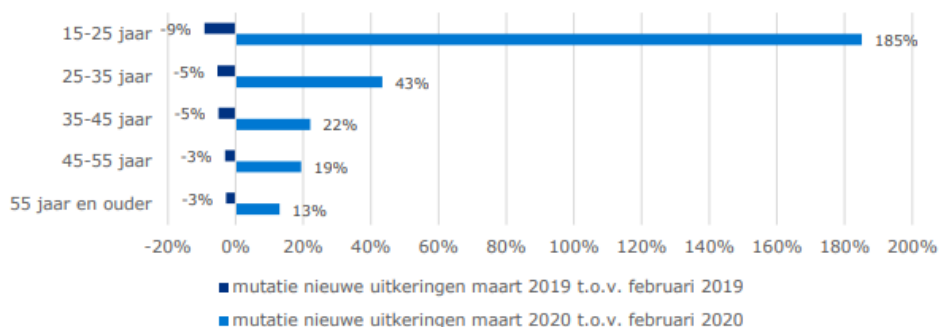
De aanhoudende hoogconjunctuur tot voor de lockdown heeft het aantal ww uitkeringen naar een historisch laag niveau weten te drukken. Het huidige werkloosheidspercentage van 2.4% is nog steeds extreem laag te noemen. In de economische literatuur geldt een niveau van 3% als vrijwel 'volledige werkgelegenheid'. Onder dat niveau is er sprake van een gespannen arbeidsmarkt: weinig werkzoekenden ten opzichte van het aantal baanopeningen. De werkloosheid beperkt zich in dat geval tot veel tijdelijke casussen – jobhoppers, sector switchers – en een kleine zeer lastig bemiddelbare groep langdurig werklozen (o.a. laagopgeleiden, arbeidsgehandicapten).

Tot februari 2020 bleef het aantal uitkeringen dalen. Pas vanaf de tweede week van maart – de eerste week van de lockdown – is de trend omgebogen. Met name door de instroom van personen voorheen werkzaam in de horeca, voor uitzendbedrijven en in de cultuur.

	Aantal ww-uitkeringen maart 2019	Aantal ww-uitkeringen februari 2020	Aantal ww-uitkeringen maart 2020	Aantal ww-uitkeringen april 2020	Werkloosheidspercentage april 2020
Katwijk	677	535	555	689	1.9%
Leiden	1.689	1.453	1.561	1.872	2.6%
Leiderdorp	353	344	359	402	2.8%
Oegstgeest	303	286	291	311	2.4%
Voorschoten	322	252	249	281	2.2%
Zoeterwoude	87	69	75	89	1.9%
Leidse regio	3.431	2.939	3.090	3.644	2.4%

Aan de hand van landelijke cijfers kan worden opgemaakt dat de jongste leeftijdsgroepen als eerste de effecten van de crisis merken. Zij werken naar verhouding veel vaker op basis van een flex- of tijdelijk contract. Studenten met een bijbaan komen in enkele omstandigheden ook in aanmerking voor een ww-uitkering. Naarmate de crisis langer zal aanhouden en steunmaatregelen ontoereikend blijken zullen de percentages in de oudere leeftijdsgroepen ook gaan stijgen.

Nieuwe WW-uitkeringen – maandmutaties naar leeftijd
mutatie maart ten opzichte van februari (in 2020 en 2019)

Een ander crisiseffect is dat lager gekwalificeerden doorgaans meer kans hebben hun baan te verliezen in vergelijking met hoogopgeleiden. Daar lijkt ook nu sprake van. Al presenteren we deze (landelijke) cijfers met een slag om de arm; het onderwijsniveau van ww-gerechtigden wordt niet consequent bijgehouden. Van ruim een derde van de nieuwe aanvragen is het niveau niet bekend. De ruim twee derde waar het niveau wel bekend van is geven echter wel een indicatie.

De grootste stijging doet zich voor in de categorie middelbaar opgeleiden. Dat kan iets te maken hebben met aanvragen door (hbo en wo) studenten. Zij zijn nog aan het studeren maar hebben reeds een havo/vwo diploma en gelden daarmee als middelbaar opgeleid.

Opleidingsniveau	Mutatie aantal nieuwe aanvragen februari – maart 2020
Laag opgeleiden (< mbo 2 niveau)	+ 28%
Middelbaar opgeleiden (havo/vwo, mbo 2, 3 en 4)	+ 37%
Hoog opgeleiden	+ 17%

4 Lange termijn trends: wat blijft na corona?

De coronacrisis gaat onbetwistbaar de economie veranderen. Op korte termijn: de lockdownfase. Op middellange termijn: de dansfase. Maar ook in structurele zin: langjarige effecten merkbaar tot ver na de dansfase. Aanvankelijk optimistische verwachtingen die wezen op een snel en volledig herstel van de economie worden inmiddels publiekelijk naar de prullenmand verwezen. De coronacrisis gaat haar schaduw jaren- mogelijk zelfs decennialang voor zich uit werpen.

In dit hoofdstuk werpen we ons licht op de langjarige termijn en de structuurtrends. We doen dat met een zeker voorbehoud. Er worden op dit moment veel voorspellingen gedaan hoe de postcorona wereld eruit gaat zien. De kwaliteit van de prognoses is zeer wisselend. Zo hebben horeca ondernemers zich al verwonderd over de 'hel en verdoemenis' scenario's die over de sector zijn uitgesproken door trendwatchers en futurologen. Zeker, de markt gaat veranderen maar hij gaat niet verdwijnen. Mensen blijven sociale wezen, zullen elkaar blijven ontmoeten. Dat neemt een coronacrisis niet weg.

Valkuilen bij het maken van prognoses

Methodologen en wetenschappers wijzen op een aantal veelgemaakte valkuilen bij het maken van prognoses. We pikken er drie uit.

- *Het extrapoleren van de huidige trend*
- *De gedachte dat de techniek alles gaat 'oplossen', en tegelijkertijd de techniek die daadwerkelijk impact heeft niet kunnen voorzien*
- *De actuele stemming bepalend laten zijn in het toekomstbeeld (utopisch in goede tijden, dystopisch in moeilijke tijden).*

Een actueel voorbeeld die betrekking heeft op zowel de 1^e als 2^e categorie is de voorspelling dat thuiswerken en videoconferencing het werk ingrijpend gaat veranderen: einde van de klassieke kantoorfunctie, geen businessmeetings op locatie, veel minder congressen, substantiële daling van de filedruk. Het is goed voorstelbaar dat er meer gebruik van telediensten gaat worden gemaakt. Maar ook hier gaat de wens naar fysieke ontmoeting vroeg of laat weer opspelen. Een aantal kantoordagen minder per week voor slechts een deel van het werkende deel van de populatie gaat de filedruk maar beperkt beïnvloeden zeker in combinatie met de beperkte beschikbaarheid van het openbaar vervoer. De bezettingsgraad in kantoren zal mogelijk licht afnemen maar dat hoeft verder niet veel betekenis te hebben. De behoefte aan een centrale ontmoetings- en vergaderplek blijft aanwezig. En de noodzaak van contactbeperking maakt het voorlopig niet aannemelijk dat het ruimtegebruik gaat afnemen. Daarbij lijkt de verwachting dat de techniek fysiek contact geheel kan vervangen te hooggespannen.

Taken verdelen en informatie delen per video conferencing is goed mogelijk merken we nu. Maar hoe zit het met brainstorms, besluitvormingsprocessen, workshops, leergangen, inspiratiesessies? Is dat digitaal op te lossen? En werkt de combinatie van fysiek en virtueel vergaderen wel – drie personen op kantoor, één vanaf het videoscherm? Of de voordelen van het thuiswerken opwegen tegen deze praktische problemen is kortom maar de vraag.

Voor de crisis-termijn van twee jaar is aangepast werken met behulp van teleconferencing goed voorstelbaar. Of dat betekent dat we ons moeten voorbereiden op eenzelfde praktijk op een termijn van 5 à tien jaar is stellig de vraag.

In dit hoofdstuk maken we gebruik van kennis en inzichten zoals die door (internationaal) gerenommeerde analisten en kennisinstituten wordt aangedragen. Onder andere de Amerikaanse denktank Brookings Institution en het vakblad The Economist. We vullen dat aan met regiokennis,

analyses opgebouwd uit historische casuïstiek (vergelijking met voorgaande crises) en reeds bekende economische trends.

Versnellen van bekende trends

Om direct een inhoudelijk leereffect te benoemen uit vorige crisisperiodes: het blijkt dat een flinke conjunctuurdip niet zozeer nieuwe trends veroorzaakt maar veeleer bestaande trends versterkt.

Een illustratief voorbeeld daarvan is de automatisering van werkprocessen. Automatisering is een trend die al bijna zo oud is als de moderne handelseconomie. In zowel de industrie als zakelijk dienstverlening wordt permanent omgekeken naar manieren om de productie efficiënter in te richten met behulp van machines en robots. In crisisperiodes blijkt deze trend zich te versnellen. Door juist in die perioden te investeren in techniek en robotisering kan de productiviteit verhoogd worden, terwijl de loonkosten worden beperkt. Kwetsbaar is het laag- tot middelbaargeschoold, repetitief werk: productiewerk in de industrie, logistieke taken, secretariael werk. Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat 88% van al het verdwenen routinewerk sinds eind jaren '80 verloren is gegaan in één van de voorgaande crises (1991, 2001 en 2009).

De opgenomen trends hebben een hoge mate van plausibiliteit. Het is te beargumenteren dat ze een bepalende invloed krijgen op de regionale economie op basis van reactiepatronen van mensen en bedrijven, historische analogieën en deels bekende cijfers. Dat wil niet zeggen dat de trends zeker, onveranderlijk of niet beïnvloedbaar zijn. Er zijn tal van redenen te bedenken waarom en hoe het anders kan gaan. Alleen al de aard van het virus zelf is bepalend. Een mutatie of juist plotseling uitdoven van het virus zal de situatie aanmerkelijk kunnen veranderen. Bovendien zijn diverse trends beïnvloedbaar, zelfs op regionale schaal. Een voorbeeld is de 'buy local' beweging die in de afgelopen weken vleugels heeft gekregen als uiting van steun voor de horecabedrijven. Er is genoeg reden om te denken dat deze beweging zich doorzet ten profijt van de lokale retail. Maar het komt niet vanzelf. De vraag moet verder worden aangewakkerd en ontsloten worden, bijvoorbeeld met behulp van een lokaal platform ('Leidenbezorgd' in plaats van thuisbezorgd?). De trends zijn kortom niet statisch. Ze zijn vatbaar voor verandering, lokale aanpassing of blijven uit bij gebrek aan lokale energie.

We komen tot een – ongetwijfeld niet volledig - overzicht in matrixvorm.

Domein	Trends	Context / betekenis 071
Vastgoed en openbare ruimte	Versnelde transformatie (incourant) vastgoed	Met name van toepassing op retail locaties gezien onzeker financieel perspectief. Te beginnen met reeds leegstaande panden en matig functionerende winkelgebieden. Op termijn mogelijk zelfs op A-locaties (Leidse binnenstad). Positie van kantorenmarkt is bestendiger en gunstiger dan bij aanvang kredietcrisis. Veel incurant vastgoed is al uit de markt verdwenen. Noodzaak tot contactbeperking en afstand houden pleit bovendien juist voor ruim bemeten werkplekken.
	Flexibilisering huurrelaties	Reeds ingezette trend die zich versterkt. Leidt tot o.a. meer korte termijn huurcontracten inclusief opties tot 'up and downscaling'. Ook andere financiële constructies als 'profit sharing leases' om risico's voor zowel huurder als verhuurder te beperken.

	Vraag naar tijdelijke bestemmingen	Zowel bij leegstaand vastgoed als ongebruikte plekken in openbare ruimte te verwachten. Flexibel daarop inspelen kan innovatief en nieuw ondernemerschap uitlokken.
	Toegankelijkheid woningmarkt verder onder druk	Kredietcrisis-effect blijft voorlopig uit; geen sterke daling huizenprijzen. De markt is daarvoor teveel in onbalans, de vraag naar woonruimte blijft hoger dan het aanbod. Dat kan bij een oplopende werkloosheid veranderen. Maar daar staan - de landelijk verwachte – lagere nieuwbouwinvesteringen tegenover. Gezien de extreme situatie bij aanvang van de crisis, lijkt zelfs bij continuering van de nieuw bouw de hitte in deze regio voorlopig nog niet van de markt af te gaan.
Bedrijvigheid	Herwaardering en positieverbetering familiebedrijven	Bekend crisiseffect. Familiebedrijven leggen in de regel grotere buffers dan aandeelhouders gestuurde beursbedrijven. Ook in goede tijden beperken ze de winstneming ten bate van de continuïteit. Veel familiebedrijven hebben bovendien de kredietcrisis al doorstaan. Dat zegt iets over de weerbaarheid.
	Intensivering samenwerkingsverbanden midden- en kleinbedrijf	Al zichtbaar binnen de horeca, financieel geborgd in vennootschapsregelingen. Is uiting van risicospreiding.
Concurrentie tussen steden en regio's	Hoogopgeleide 'sterrensteden' blijven aantrekkingskracht uitoefenen op jonge mensen	Eerste verwachting in Amerikaanse context zijn dat de hoogopgeleide 'tech-steden' relatief weerbaarder zijn in tijden van crisis. Het werk is robuuster en minder conjunctuurgevoelig. De verschillen tussen stad en suburb en tussen stad en platteland zouden enkel groter worden. Economisch maar zeker ook qua cultuur en politiek. De vlucht van jonge mensen naar een handvol steden kan zeker na intrekking van de meest beperkende contactmaatregelen wel eens een vlucht gaan nemen. In Nederland zijn de verhoudingen minder gepolariseerd maar zijn de verschillen wel gegroeid in de post-2008 periode. Een nieuwe crisis kan ook hier leiden tot scherpere tegenstellingen. Leiden staat als kennisstad aan de gunstige zijde van de medaille bij deze ontwikkeling. Of de rest van de 071 agglomeratie daarvan profiteert is nog de vraag (zie de analyse in voorgaande hoofdstukken).
	Regio's met grote kennisclusters en quartaire sector (zorg, onderwijs, overheid) hebben een relatief voordeel	Effect al besproken in voorgaande studie, is bonus voor 071 (in het bijzonder de stad Leiden).
Retail	Toename e-commerce	Bekende trend, kan zich gaan versnellen. Toekomst lijkt aan retailers met combinatie van on- en offline verkoop ('clicks and bricks'). De winkel dient steeds

		vaker als etalage en plek voor dienstverlening aan klanten.
	Buy local	Deels weer in reactie tegen internetreuzen met monopolistische trekjes. En meeliftend op consumentvraag naar duurzame, lokale producten. Tijdelijke vlucht gekregen door steun voor lokale horeca. Heeft de potentie zich verder te ontwikkelen.
	Blurring en branchevervaging	Inspelend op wens naar sfeer en beleving. Meer dan spreekwoordelijk 'kopje koffie' in de winkel. Ook combinatie van retail, dienstverlening, werkplekken.
	Shake-out in winkelformules	Bekende trend, versneld in crisistijd. Gevoelig zijn beurs gefinancierde ketens en reeds kwetsbare merken.
Techniek en digitalisering	Versnelde automatisering van repetitief, laag tot middelbaar geschoold werk	Kwetsbaar lijkt met name repetitief kantoorwerk door introductie van slimme software. Daarnaast manuele arbeid in tuinbouw en logistiek.
	Platformeconomie	Mede aangejaagd door toename van online verkoop (denk aan thuisbezorgd en bol.com). De kritiek op grote platforms neemt wel toe door het monopolistisch gedrag. Dat biedt kansen voor lokale platforms met een 'buy local' identiteit.
Handel en industrie	Basisniveau aan productie – zeker van essentiële goederen – wordt op landelijk niveau belegd	De coronacrisis heeft de afhankelijkheid van lange aanvoerketens en productie elders pijnlijk bloot gelegd. Wereldwijd wordt nagedacht over het terughalen van vitale delen van de industrie (zgn. 'reshoring'). Voor 071 een relevante trend. De terugkeer/behoud van kleine productiefaciliteiten – naast de kennislabs – is goed voorstelbaar.
	Groter voorraadbeheer	Het efficiënte maar risicovolle 'just in time' principe komt onder druk te staan. Een grotere voorraad kan de risico's van onzekere handelsstromen beperken. Meer 'just in case' in plaats van 'just in time'.
	Diversificatie handelsstromen	Tevens een vorm van risicospreiding. Biedt kansen aan klein tot middelgrote producenten met kwalitatief goed product. Diverse fabrieken in Drenthe zagen de vraag naar hun producten al toenemen door het verleggen van aankoopkanalen door groothandelaren.
Arbeidsmarkt	Versterkte druk op kwalificaties, sociale vaardigheden en 21st century skills	Bekend crisiseffect, kennis gerelateerd werk is in algemene zin economisch meer robuust dan lager gekwalificeerd arbeid. In conjuncturele zin – vraag blijft vaker intact. En ook door inwerkende trends als robotisering van repetitief werk en efficiënter maken van het werk (combineren van taken in één hoger gekwalificeerde functie).

		Daar komt de noodzaak van meer werken op afstand bij. De vraag naar autonoom professioneel handelen gaat nog nadrukkelijker een rol spelen.
	Uitgestelde carrièrestart jongeren	<p>Jongvolwassenen die de arbeidsmarkt net betreden of in de eindfase van hun studie de benodigde stage niet kunnen voldoen zijn vroege slachtoffers van de crisis. De effecten van een uitgestelde start kunnen lang na ijlen. Het spookbeeld van een ‘verloren generatie’ is nog ver weg. Meta onderzoek naar de effecten van vorige crisisperiodes laat zien dat generaties met een uitgestelde start er uiteindelijk bovenop komen. Maar dat kan jaren duren, en het gaat niet vanzelf.</p> <p>Zeker in een kennisregio als 071 is het zaak dit jonge, nu werkloze talent erbij te houden. Door middel van scholing, stages, leerbanen, proefplaatsingen, vrijwilligerswerk, en wat ook maar meer.</p>
	Kwetsbare positie laagopgeleiden en ouderen	<p>Onder de voortdurende hoogconjunctuur is het aantal werkenden in de afgelopen jaren tot recordhoogte gestegen. Daar is abrupt een einde aan gekomen. Het aantal werklozen gaat vrijwel zeker flink stijgen. Meest kwetsbaar zijn laagopgeleiden – om voornoemde redenen – en ook de ouderen weten we van voorgaande crisisperiodes.</p> <p>Het is daarbij niet een kwestie van kiezen tussen generaties (jongeren of ouderen). Het is én én. Meer werkende ouderen betekent meer werkende jongeren. Uit meta onderzoek is al langer gebleken dat een instrument als de vut niet werkt. De opgave is om dynamiek in alle geledingen van de arbeidsmarkt te krijgen. Geen uitrust van generaties.</p>

We hebben ons beperkt tot de trends die op een of andere wijze geraakt worden door de coronacrisis. Een oplettende lezer mist mogelijk een aantal in de media uitgesproken verwachtingen. Om drie zaken te noemen die een plek hebben in de agenda van Economie071.

- Investerings in duurzaamheid. Er bestaan hooggespannen verwachtingen van een versnelde transitie naar een klimaat neutrale en milieuvriendelijkere economie. Verder aangewakkerd door de crisis in de olie-industrie en de sterk afgenomen vervoersbewegingen. En hoewel de impact van de mens op het milieu in korte tijd sterk is afgenomen zijn experts gereserveerd in hun verwachtingen voor de toekomst. De vraag naar energie is slechts licht gedaald in de meest strenge weken van de lockdown. Het aantal vervoersbewegingen neemt alweer toe en het autogebruik neemt mogelijk zelfs toe gezien de beperkte beschikbaarheid van openbaar vervoer.

De klimaatambities zijn tegelijkertijd niet van tafel. Ongeremd door de huidige crisis blijven de ambities intact evenals investeringen in nieuwe technologie. De overheid kan extra duwtjes geven door steunfinanciering te koppelen aan duurzaamheidsambities. Dat heeft echter niet zoveel te maken met het virus.

- Structurele veranderingen in mobiliteit. Het openbaar vervoer zal zeker nog enige maanden gemeden worden. En het autoverkeer neemt weer gestaag toe. Naarmate het virus langer onder ons is en er gewenning optreedt in de maatregelen is het een plausibele veronderstelling dat vervoersstromen weer langzaam naar een oud niveau terugkeren – mogelijk met uitzondering van het vliegverkeer. Ook hier geldt dat bekende trends actueel blijven (electrificatie van vervoer, duurzamere last mile opties, deelgebruik). Het virus lijkt daar niet direct verandering in aan te brengen.
- Circulair bouwen. Investerings in nieuwbouw en renovatie zullen enige tijd op een laag pitje staan, maar gezien de blijvende druk op de ruimte en noodzaak tot onderhoud gaan deze vanzelf weer opkomen. De ambities betreffende duurzaamheid blijven ook hier een rol spelen. Circulair bouwen blijft een actuele en relevante trend voor 071 – virus of geen virus.